

Άκραι.

Η διαχρονική εξέλιξις μιάς μικρής πόλεως της Σικελίας

Εισαγωγή

Ο αρχαιολογικός χώρος των Ακρών βρίσκεται δυτικά του σύγχρονου κέντρου του Palazzolo Acreide, στην άκρη του μεγάλου λόφου *Acremonte* στο οροπέδιο των Υβλαίων Ορέων και την πηγή του ποταμού Ανάπου (εικ. 1).

Το υλικό που προήλθε από το βόρειο τμήμα του λόφου, πιστοποιεί την τακτική ανθρώπινη παρουσία στο χώρο από την πρόιμη Παλαιολιθική εποχή¹. Απουσιάζουν ίχνη της Νεολιθικής, ενώ το Σπήλαιον *Tiné* (*Tiné*), που ανεκαλύφθη στην περιοχή του Δημοτικού Κήπου, μάλλον χρησιμοποιήθηκε ως χώρος ενταφιασμού στην τελική φάση της Νεολιθικής περιόδου (*facies* San Cono-Piano Notaro). Στις πρόποδες του λόφου της *Pinita*, νοτιοανατολικά του *Acremonte*, βρισκόταν μία σικελική νεκρόπολη με 54 θαλαμοειδείς τάφους. Δεν υπάρχουν κατάλοιπα από τον οικισμό που θεωρείται ότι βρισκόταν μάλλον στον απέναντι λόφο².

Εκεί, στην ενδοχώρα της Σικελίας, κατά τον Θουκυδίδη, ιδρύθη μία αποικία από τους Συρακουσίους το 664/663 π.Χ.³ για στρατιωτικούς λόγους και για τον καλύτερο έλεγχο της περιοχής των Υβλαίων.

Οι φιλολογικές πηγές παραδίδουν ελάχιστες πληροφορίες για την ιστορία της αποικίας αυτής από την εποχή της ίδρυσής της και μετά:

- ο Δίων, αφού απεβιβάσθη στην Ηράκλεια Μινώα, σταμάτησε στις Άκρες το 357 π.Χ., πριν να βαδίσει θριαμβευτικά προς τις Συρακούσες⁵.
- Οι Άκρες περιλαμβάνονταν στον κατάλογο των πόλεων που παρέμειναν υπό την κυριαρχία του Ιέρωνος Β', μετά τον πρώτο Ρωμαϊκό-Καρχηδονικό πόλεμον (264-241 π.Χ.)⁶.
- Ο Συρακούσιος στρατηγός, Ιπποκράτης, ηττημένος από τις ρωμαϊκές λεγεώνες του υπάτου, Μάρκου Κλαυδίου Μαρκέλλου (214 π. Χ.), κατέφυγε στις Άκρες⁷.
- Μετά την άλωσιν των Συρακουσών, οι Άκρες περιήλθαν υπό την Ρωμαϊκή εξουσία ως φορολογούμενη πόλις (*civitas stipendiaria*)⁸.

Ο Χριστιανισμός διεδόθη στο οροπέδιο των Υβλαίων αρκετά γρήγορα και το γεγονός αυτό μαρτυρείται σήμερα από τις κατακόμβες τις οποίες οι νεοφώτιστοι έσκαψαν μέσα στα δυο αστικά λατομεία, τα λεγόμενα *Intagliata* και *Intagliatella*⁹.

Η ζωή των Ακρών συνεχίσθη ήσυχα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα έως την άφιξιν των Αράβων που κατέστρεψαν την πόλιν μετά από σύντομη πολιορκία (827), πριν την άλωσιν των Συρακουσών (878)¹⁰.

¹ Bernabò Brea 1956, 7-16. 1972⁵, 163-164.

² Tusa 1983 (1992²).

³ Θουκ., 6, 5, 2.

⁴ Scirpo 2004.

⁵ Πλούτ., *Δίωνος*, 27.

⁶ Διοδ., 23, 4.

⁷ Liv., XXIV, 36.

⁸ Plin., *NH*, III, 8.

⁹ Führer & Schultze 1907, 133-172. Bernabò Brea 1956, 59-88.

¹⁰ Amari 1854, I, 269. Finley 1968, 32, 198.

Ο πληθυσμός τότε διεσκορπίσθη στις εύφορες αλλά απομακρυσμένες περιοχές πάνω στο οροπέδιο, όπου βρήκε εύκολο καταφύγιο από τις αραβικές επιδρομές και τις επακόλουθες άραβο-βυζαντινές διαμάχες (9^{ος}-11^{ος} αι.) για την επανάκτηση της Σικελίας από τον Ρωμαίο αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη.

Ο Γεώργιος Μανιάκης, στρατηγός του Μιχαήλ Δ', κατάφερε να απελευθερώσει για μικρό χρονικό διάστημα (1038-1043) την ανατολική Σικελία με την κατάκτηση των Συρακουσών. Από τον νορμανδό στρατηγό του, τον Γουλιέλμο (*Guillaume de Hauteville*), έπειτα κόμη της Απουλίας, θα προερχόταν η επόμενη δυναστεία που θα κυβερνούσε τη Σικελία έως το 1194.

Στην αρχή της βασιλείας του Γουλιέλμου Β', το 1168¹¹, ο σύγχρονος οικισμός του Palazzolo ανεβίωσε λίγο πιο ανατολικά, γύρω από τον αραβικό πύργο (*Balansùl*)¹² και εξελίχθη κάτω από ποικίλες εξουσίες (Νορμανδών, Ανδεγαυών, Αραγωνίας, Σαβοΐας, Αυστριακών, Βουρβόνων) που διαδέχονταν η μία την άλλη, δια μέσου των αιώνων¹³.

Η προέλευσις του τοπωνυμίου *Palazzolo* εκ της λατινικής *Palatiolum* ήταν για πολύ καιρό αντικείμενο της συζητήσεως μεταξύ των τοπικών ιστοριογράφων. Οι δύο κύριες υποθέσεις προέρχονται από τον Bonanno Colonna και τον Italia¹⁴. Ο μεν πρώτος θεωρούσε ότι το τοπωνύμιο αυτό οφειλόταν σε ένα υποθετικό «Παλάτι» του Ιέρωνος του Β' στις Άκρες και αναφέρει όντως ότι είδε το όνομα του βασιλέως χαραγμένο σε μία επιγραφή (που σήμερα όμως θεωρείται κίβδηλη). Ο δε Italia θεωρούσε αντιθέτως ότι παράγεται από ένα ρωμαϊκό «*Palatium*», “ένα σταθμό όπου οι πολιτικοί και στρατιωτικοί έφοροι στάθμευαν κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους”.

Το χωριό απέκτησε την σημερινή του μορφή, μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1693 που συντάρραξε όλη την ανατολική Σικελία.

Με δημοτικό βούλευμα του 1862, προστέθηκε στο μεσαιωνικό τοπωνύμιό του, ως είδος πατρωνυμικού, το *Acreide* (= των Ακρών).

Οι πρόσφατες έρευνες όχι μόνον δεν απήντησαν στις παλαιές απορίες, αλλά έχουν δημιουργήσει νέα ερωτήματα όσον αφορά στην κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική εξέλιξη των Ακρών.

Έχει περάσει περισσότερος από μισός αιώνας από την έκδοση (1956) της μονογραφίας του Luigi Bernabò Brea, η οποία έδωσε μία πραγματική εικόνα της υπό-αποικίας, και παρά την προσπάθεια του Salvatore Distefano να ενώσει μερικές ψηφίδες, ειδικά στα περί της θρησκευτικής διαστάσεως, η ιστορική ανασύστασις του παρελθόντος¹⁵ δεν ολοκληρώθη.

Αποτελεί λοιπόν χρέος και τιμή μου η συνέχιση αυτής της προσπάθειας, για τον τόπο καταγωγής μου, χρησιμοποιώντας όλα τα παλιά και νέα δεδομένα, που έχουν προκύψει από το σύνολο της μέχρι τώρα έρευνας.

¹¹ Τότε χρονολογείται η βούλλα του πάπα Αλεξάνδρου Γ' (περ. 1110-1181) όπου αναφέρεται το Palazzolo.

¹² Με αυτό το τοπωνύμιο, αραβική παραφθορά του λατινικού *Palatiolum*, αναφέρεται στο Βιβλίο του Ρογήρου (Β'), γεωγραφικό έργο (1154) του Βερβέρου ταξιδιώτη Edrisi (1099-1165).

¹³ Trigilia 1999, Distefano 2009b.

¹⁴ Bonanni Colonna 1624, I, 1. Italia 1911.

¹⁵ Distefano 2006.

Ο σκοπός μου είναι να εμπλουτίσω την σύνθεση του Bernabò Brea, προσθέτοντας μερικά στοιχεία που θεωρώ ότι δεν χρησιμοποιήθηκαν και τα οποία αφορούν ειδικά στην θρησκευτική και πολιτική διάσταση του τόπου.

Η μελέτη αναπτύσσεται σε τέσσερα κεφάλαια:

1. Η ιστορία της έρευνας από τις πρώτες αναφορές των *Ταξιδιωτών* έως σήμερα.
2. Η πολιτική διάσταση στις Άκρες από την εποχή που χτίζεται το φρούριον μέχρι την εποχή που οργανώνεται η πόλις. Η επισκόπηση της ιστορικής τοπογραφίας σύμφωνα με την σταδιακή οργάνωση της πόλης.
3. Η θρησκευτική διάσταση: Λατρείες, Ιερά, Μηνολόγια.
4. Η εξέλιξις των Ακρών στο πλαίσιο της ιστορίας της Σικελίας.
5. Νεότερη Βιβλιογραφία (1956-2019)¹⁶.

Με αυτό τον τρόπο, θεωρώ ότι δημιουργείται μία νέα βάση πάνω στην οποία θα στηριχθούν ευκολότερα οι μελλοντικές έρευνες και θα δοθεί μία ενημερωμένη εικόνα της μικρής αυτής πόλεως που για παραπάνω από τέσσερεις αιώνες εξυπηρέτησε πιστά τα συμφέροντα των Συρακουσών, απολαμβάνοντας εν τέλει μέρος της ευημερίας τους.

1. *Ιστορία της έρευνας*

Το ενδιαφέρον για τη μικρή πόλιν των Ακρών εκδηλώνεται ήδη μεταξύ των Σικελών τοπογράφων του 16^{ου} αιώνα: του Claudio Mario Arezzo (1495/1505->1575) και του Tommaso Fazello (1498-1570). Η ακαδημαϊκή διαμάχη για την ταύτιση του αρχαίου οικισμού ήτο σκληρή. Ο μὲν Arezzo θεωρούσε ότι η πόλις βρισκόταν στον λόφο του Chiaramonte Gulfi¹⁷, ο δε Philipp Clüver (1580-1622), στον λόφο της Santa Maria dell'Arco μεταξύ του αρχαίου Νηαίτου (νυν *Noto*) και των Canicattini Bagni¹⁸.

Ο Fazello ήταν ο πρώτος που την ταύτισε με τα ερείπια που φαινότουσαν πάνω στο *Acremonte* κοντά στο σημερινό *Palazzolo*¹⁹. Οι Giovanni Andrea Massa (1653-1708) και Antonino Amico (1586-1641) δέχθηκαν (18^ο αιώνα) την ταύτιση του Fazello, ωστόσο ήταν ο Giacomo Bonanno Colonna (1580-1636) αυτός που την ενίσχυσε, περιγράφοντας τα ερείπια των Ακρών κατά την διάρκεια της επισκέψεώς του, μετά το καταστροφικό σεισμό του 1693²⁰. Εκείνος άνοιξε λοιπόν, τον δρόμο για τους Ιταλούς και Ευρωπαίους ταξιδιώτες που ησχολήθησαν με την αρχαιολογία της περιοχής²¹.

Ο Jean Houël (1735-1813), έχοντας εξασφαλίσει χρηματοδότηση από τη γαλλική κυβέρνηση, ταξίδεψε στη Σικελία το 1776, και για τρία χρόνια σχεδίασε και αποτύπωνε τοπία και μνημεία, τα οποία μετά την επιστροφή του στο Παρίσι, χρησιμοποίησε ως βάση των 264 πινάκων των τεσσάρων τόμων του *Voyage pittoresque des isles de Sicile, de Malta et de Lipari*, που δημοσιεύθηκαν μεταξύ του 1782 και του 1787. Σε αυτόν χρωστάμε την περιγραφή του Μητρώου των Ακρών, των λεγομένων *Santoni*, μερικά από τα ανάγλυφα του οποίου

¹⁶ Scirpo 1996-2004, Ιδίου 2005-2013, Ιδίου 2015.

¹⁷ Aretius 1537.

¹⁸ Cluverius 1619, II, 352-354.

¹⁹ Fazello 1558, I, I, 1, 29.

²⁰ Massa 1708, II, 3-4. Amico 1757-1760, I, 53. Bonanno Colonna 1624, 190-192.

²¹ Voza & Distefano 1999. Gringeri Pantano 2009.

αναπαρήγαγαν τρεις πίνακες του. Ο Houël απέδωσε ταφικό χαρακτήρα στο ιερό αυτό και αναζήτησε ματαίως τάφους γύρω από τα ανάγλυφα²². Η πρώτη αναφορά του ιερού της Κυβέλης έγινε όμως, από τον Ignazio Paternò Castello, πρίγκιπα του Biscari (1719-1786), στη μονογραφία του “*Viaggio per tutte le antichità della Sicilia*” (1781)²³.

Ο πρώτος εντόπιος ερευνητής ήτο ο βαρώνος Gabriele Judica (εικ. 2) που με άδεια του Francesco Saverio Cavallari (1809-1896), τότε Εφόρου Αρχαιοτήτων των Συρακουσών, πραγματοποίησε με δικά του έξοδα, ανασκαφές στην περιοχή γύρω από το Palazzolo, ανάμεσα στα 1809 και 1817²⁴. Με τη δημοσίευση εν τέλει των αποτελεσμάτων των ανασκαφών του και με τη δημιουργία του ιδιωτικού του αρχαιολογικού ‘Μουσείου’ που στεγάστηκε στο ανάκτορό του²⁵, ο ευγενής Ακραίος βοήθησε πολύ την έρευνα κυρίως με την γνωστοποίηση της μικρής αποικίας στον ακαδημαϊκό κόσμο²⁶. Η σημασία του αποδεικνύεται εξίσου από τις δημόσιες σχέσεις που κράτησε ο ίδιος με σημαντικές ακαδημαϊκές προσωπικότητες στην Ιταλία και την υπόλοιπη Ευρώπη²⁷. Τα σπουδαιότερα κτήρια της πόλεως όμως, ήλθαν στο φως λίγα χρόνια αργότερα: το *Βουλευτήριο* το 1821 και το *Θέατρον* το 1824. Χάρη της δημοσιότητάς του, το χωριό έγινε σταθμός των *Ταξιδιωτών* που έψαξαν την χαμένη δόξα και αίγλη της Ελλάδος.

Ανάμεσα στους Γερμανούς αρχαιολόγους που επεσκεψήθησαν το Palazzolo εκείνα τα χρόνια, ήταν και ο Julius Schubring (1839-1914), ο οποίος αφιέρωσε μία μελέτη στις Άκρες, τα μνημεία των οποίων περιέγραψε και σχολίασε, προσθέτοντας μία μικρή αναφορά στην αρχαιολογική συλλογή του φιλόξενου βαρώνου Judica²⁸.

Λίγα χρόνια αργότερα, ο Domenico Lo Faso Pietrasanta, δούκας του Serradifalco (1783-1863) μελέτησε προσεκτικά το θέατρο και αποτύπωσε για πρώτη φορά το κοντινό βουλευτήριο²⁹. Μετά την εκστρατεία του Γαριβάλδη εναντίον του Βασιλείου των Δυο Σικελιών (1860), που είχε ως αποτέλεσμα την ενσωμάτωσή του στο νεοσύστατο Βασίλειο της Ιταλίας (1861), υπό την δυναστεία των Σαβοΐα, κατέφτασαν σταδιακά και στο νησί, κρατικοί λειτουργοί απεσταλμένοι από την κεντρική κυβέρνηση για την δημιουργία (1907) και την διοίκηση των Εφορειών Αρχαιοτήτων.

Ένας από αυτούς ήτο ο Paolo Orsi (1859-1935), νεαρός ερευνητής από το Rovereto, που εστάλη (1888) στις Συρακούσες ως επιστημονικός βοηθός και έπειτα (1891) νέος διευθυντής του Αρχαιολογικού Μουσείου. Όπως αποδεικνύεται και από τα προσωπικά του σημειωματάρια³⁰, η ακούραστη δραστηριότητά του, τον έφερε σύντομα (1889) στο Palazzolo, για τα αρχαιολογικά κατάλοιπα του οποίου ασχολήθηκε αμέσως, είτε μέσω μικρής

²² Houël, III, 1785, 111-112, 119, πίν. CXCVI-CXCIX.

²³ Paternò-Castello, 1781, 83.

²⁴ Ο Gabriele Judica (1760-1835), παρόλο που απέκτησε πτυχίο Νομικής, δεν εξάσκησε ποτέ το επάγγελμα, προκειμένου να αφιερωθεί στην ιστορική έρευνα και την αρχαιολογία. Διορίστηκε ‘*Βασιλικός Φύλαξ Αρχαιοτήτων*’ της επαρχίας του Νηαίτου (νυν *Notò*), στην οποία υπαγόταν κάποτε το Palazzolo.

²⁵ Agnello 1965. Lombardo 1998. Dibartolo 1996-2004. Musumeci 2009.

²⁶ Judica 1819, 1824.

²⁷ Scirpo υπ. έκδ. (A)

²⁸ Schubring 1867. Για τις μετέπειτα αναφορές στη Συλλογή Judica και στη σταδιακή διασκόρπισή της, βλ. Scirpo υπ. έκδ. (A)

²⁹ Lo Faso Pietrasanta 1840, IV, 158-161.

³⁰ Πρόσφατα δημοσιεύθηκε ο πρώτος τόμος που συμπεριλαμβάνει την καταγραφή των πρώτων 4 σημειωματάρων, βλ. Orsi 2018.

κλίμακος ανασκαφών, είτε με την περισυλλογή των ευρημάτων από τις γύρω περιοχές. Σε αυτόν οφείλονται η αναγνώρισις των παλαιοχριστιανικών επιγραφών και αρχαιοτήτων στα αστικά λατομεία, και η πρώτη διαχρονική έρευνα περί Ακρών με μια σειρά από δημοσιεύσεις σε ιταλικά και ξένα περιοδικά³¹.

Μετά από την σύντομη αλλά καρποφόρα θητεία (1933-1941) του Giuseppe Cultrera (1877-1968) στην πλέον μοναδική Εφορεία Αρχαιοτήτων στη Σικελία, ο τότε νεαρός, Luigi Bernabò Brea (1910-1999), μετατέθηκε από την γενέτειρά του, Γένοβα, στις Συρακούσες και υπό τις δύσκολες και επικίνδυνες συνθήκες του 2ου Παγκοσμίου Πολέμου, ασχολήθηκε πρώτα απ'όλα με την διάσωση των Αρχαιοτήτων. Έπειτα επέλεξε το Palazzolo, ως καταφύγιο και ορμητήριο για τις έρευνες του, έως την λήξη του πολέμου³². Η συνάντησις με τις αρχαιότητες των Ακρών και τα πολλά αναπάντητα ερωτήματα που έμειναν μετά την πρωτοπόρα δραστηριότητα του Judica, και την σιωπηλή αλλά τεκμηριωμένη αρχαιολογική έρευνα του Orsi, τον ώθησαν στην διοργάνωση (1953-1955) ανασκαφών στην αρχαία πόλη. Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής δημοσιεύθηκαν στην ακριβέστερη έως τώρα και ολοκληρωμένη μονογραφία περί των Ακρών (1956)³³. Τριάντα χρόνια μετά (1986), ο Bernabò Brea εκπλήρωσε την υπόσχεσή του για την δημοσίευση του Αφροδισίου³⁴ το οποίο ήλθε στο φως το 1953, κατά την τυχερή ανασκαφή υπό τη διεύθυνση της νεαρής τότε Clelia Laviosa (1928-1999).

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70, ο Bernabò Brea στήριξε την προσπάθεια του τοπικού αρχαιολογικού συλλόγου³⁵, με επικεφαλής ο Gaetano Maria Curcio, ο οποίος, υπό την εποπτεία της Εφορείας, οργάνωσε μικρές ανασκαφές σε διάφορα σημεία του αρχαίου οικισμού και σε περι-αστικές περιοχές, προσκομίζοντας νέα στοιχεία για την τοπογραφία και περισυλλέγοντας ευρήματα διαφόρων εποχών³⁶.

Άλλα στοιχεία εδόθησαν από το τρίτο κύκλο ανασκαφών που οι μετέπειτα Έφοροι, Paola Pelagatti (1927-) και Giuseppe Voza (1943-), διεξήγαγαν από τα μέσα της δεκαετίας του '60 μέχρι τις αρχές του '80, φέρνοντας στο φως ένα μεγάλο τμήμα μιάς λιθόστρωτης πλατείας οδού, μήκους 250 μέτρων περίπου, που χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο³⁷.

Λόγω ελλείψεως πόρων, ο Voza δεν πρόλαβε να συνεχίσει την ανασκαφή της μακρόστενης πλατείας που απετέλεσε τον βασικό άξονα της πόλεως, αλλά αρκέστηκε, στηριζόμενος μόνον στις αεροφωτογραφίες³⁸, να προαναγγείλει την ανακάλυψη της Αγοράς, ενός πλακόστρωτου μεγάλου χώρου που παισιώνεται από δυο τουλάχιστον στοές.

Χάρη στο Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα (ΠΕΠ 2004-2006), οι ανασκαφές υπό την διεύθυνση του Giuseppe Voza και της Maria Musumeci (1954-), αποκάλυψαν στα βόρεια του ναού σε μία περιοχή, όπου υπάρχουν και ίχνη λατομείων, ένα συγκρότημα ιερού που ταυτίζεται με το χρονολογούμενο στον 3ο αιώνα π.Χ. Θεσμοφόριον³⁹.

³¹ Marchese & Marchese 2000.

³² Bernabò Brea 1980-1983.

³³ Bernabò Brea 1956.

³⁴ Bernabò Brea 1986.

³⁵ Ως συνέχεια αυτής της τοπικής οργάνωσης, ιδρύθηκε (1980) το *Ινστιτούτο Ακραιών Μελετών* [Istituto di Studi Acrensi].

³⁶ Curcio 1960, 1961, 1966a, 1966b, 1966c, 1971.

³⁷ Pelagatti 1966, 1968, 1976. Pelagatti & Curcio 1970. Voza 1971, 1973, 1976, 1980a; 1980b, 1980c, 1984, p. 676, 1993, pp. 1291-1294, 1999, 129-139.

³⁸ Adamesteanu 1964, 8-9, 61-62.

³⁹ Leggio 2013, Ιδίας 2016.

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας, λόγω αύξησης της ιδιωτικής οικοδομικής δραστηριότητας, έχουν γίνει διάφορες αρχαιολογικές ανακαλύψεις στον χώρο των Ακρών.

Η απόφαση του Δήμου για την συντήρηση του μεσαιωνικού κάστρου (2007-2009), πάνω στο λόφο του Αγίου Παύλου, ώθησε τις ανασκαφές που έγιναν υπό την επίβλεψη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Συρακουσών, κάτω από τα θεμέλια του ερειπωμένου κτιρίου, και έδειξαν ότι στην θέση αυτή υπήρχε ιερό της ελληνιστικής τουλάχιστον περιόδου, που ενδέχεται να αποδοθεί στη λατρεία των Νυμφών⁴⁰.

Τέλος, μία εκτεταμένη πρόσφατη επιφανειακή έρευνα που διεξήχθη από το Πανεπιστήμιο της Βαρσοβίας το 2009 υπό τους Chowaniec & Misiewicz και άλλους, άνοιξε μία νέα εποχή στην αρχαιολογική έρευνα των Ακρών⁴¹. Στην συνέχεια οι από το 2010 μέχρι το 2014 ανασκαφές διεξήχθησαν με τη συνεργασία του τοπικού Αρχαιολογικού Πάρκου υπό τη διεύθυνση της Roksana Chowaniec (1975-) και του Lorenzo Guzzardi (1955-), αντιστοίχως.

Ανάμεσα στα σημαντικά ευρήματα συγκαταλέγεται η αποκάλυψις στην Νότιο-δυτική των Ακρών, περιοχή *Falabia*, μιάς ύστερο-ρωμαϊκής αγροτικής έπαυλης, με λουτρά διακοσμημένα με ψηφιδωτά και κατάλοιπα μιας νεκρόπολης που σχετίζεται με έναν από τους αγροτικούς δήμους, πλησίον του ποταμού Ελώρου, στους οποίους πιθανώς διηρούντο οι Άκρες κατά την ελληνιστική εποχή⁴².

2. Η πολιτική διάσταση

Η ιστορία των Ακρών είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με εκείνη των Συρακουσών. Η επεκτατική πολιτική της μητρόπολης από την ίδρυσή της το 734/3 π.Χ. από τον Αρχία⁴³, ώθησε τους Συρακουσίους να καταλάβουν ορισμένα σημαντικά σημεία για να ελέγξουν τη μέγιστη δυνατή έκταση στη νοτιοανατολική περιοχή της Σικελίας. Αυτή η προσπάθεια εξηγείται με τον σκοπό να ανταγωνιστούν με τις σύγχρονες ιδρύσεις των Μεγάρων Υβλαίων και των Λεοντίνων (728 π.Χ.) και με την νεότερη, αλλά ισχυρή αποικία της Γέλας (688/7 π.Χ.).

Μετά την κατάληψιν ενός παραθαλασσίου χαμηλού λόφου στις εκβολές του ποταμού Ελώρου, και την ίδρυση ήδη στα τέλη του 8ου αιώνας π.Χ., ενός πρώτου φρουρίου⁴⁴, ως τερματικού σταθμού της *Ελωρινής οδού* που αναφέρεται από τον Θουκυδίδη⁴⁵, οι Συρακούσιοι έστρεψαν το βλέμμα τους προς το υβλαίο οροπέδιο όπου οι αυτόχθονες Σικελιοί, εγκλωβισμένοι πλέον στις ορεινές θέσεις της Παντάλικας (που ταυτίζεται παραδοσιακά αλλά όχι ομόφωνα με την αρχαία Ύβλα) και πάνω στο όρος *Finocchito*, είχαν ήδη δει να πλησιάζει αναπόφευκτα το τέλος τους⁴⁶.

Η ίδρυσις της υπο-αποικίας των Ακρών το 664/3 π.Χ. είχε το διπλό στόχο να εκτοπίσει μέρος του αυξανόμενου πληθυσμού της μητροπόλεως στον υβλαίο χώρο⁴⁷, και με αυτό τον τρόπο, να ελέγξει καλύτερα την ενδοχώρα, αντικείμενο της επεκτατικής πολιτικής των

⁴⁰ Distefano 2009b.

⁴¹ Chowaniec & Misiewicz 2008. Chowaniec *et alii* 2009, 2013. Chowaniec 2009-2010, 2012, 2013. Chowaniec & Guzzardi 2011, 2012. Guzzardi 1998.

⁴² Guzzardi 2012.

⁴³ Θουκ., 6, 3, 1. Στραβ., 6, 2, 4.

⁴⁴ Copani 2005, 2008.

⁴⁵ Θουκ., 6, 66, 3; 70, 5; 7, 80, 5.

⁴⁶ Frasca 2015.

⁴⁷ Για την ανθρωπινή παρουσία στην μετέπειτα θέση των Ακρών, βλ. Bernabò Brea 1956, 7-16.

Συρακουσίων. Κατά συνέπεια, τότε χρονολογείται και η εγκατάληψις του Σικελικού οικισμού στο όρος Finocchito, οι κάτοικοι του οποίου, κατά τον Frasca⁴⁸, υποδουλώθηκαν ως Κυλλύριοι στην νέα κτίση.

Από την λακωνική αναφορά που παρείχε ο Θουκυδίδης, όμως, δεν επιτρέπεται, πέρα από την χρονολογία ίδρυσης, να προσδιοριστεί π.χ. η εθνική σύνθεσις των εποίκων που απεστάλησαν από τις Συρακούσες, αξίζει όμως να σημειωθεί ιδιαίτερα ότι προκαλεί εντύπωση η απουσία αναφοράς ενός οικιστού.

Τούτο εξηγείται πρωτίστως από το γεγονός ότι οι δυο υπό-αποικίες (Άκραι και Κασμέναι) δεν ήσαν ανεξάρτητες πόλεις, αλλά απλά φρούρια. Οι Συρακούσιοι που ανεξαρτητοποιήθηκαν από την μητρόπολή τους Κόρινθο σε αυτήν την ταραγμένη ιστορική περίοδο, μεταξύ της τυραννίας των Βαχκιαδών και την εγκαθίδρυση της τυραννίας του Κυψέλου το 626 π.Χ., κατά την οποία οι Κορίνθιοι βρισκόνταν σε σύγκρουση με την Κέρκυρα, πιθανότατα μετακίνησαν μία εθνικώς μη κορινθιακή, αλλά Μεγαρική ή Αιτωλική συμπαγή ομάδα από την ακτή του Ιονίου⁴⁹. Για να βρούμε κάποια στοιχεία, συνεπώς, πρέπει να αντλήσουμε πληροφορίες από τρεις κατηγορίες αναζήτησης: α) το τοπωνύμιο, β) το αλφάβητο και γ) το πάνθεον.

- Τοπογραφία

Οι Άκραι κατέλαβαν την επίπεδη κορυφή του *Acremonte* (εικ. 3) σε υψόμετρο 770 μ., με έκταση 36,5 εκταρίων περίπου. Πέρα από αυτήν την έκταση, δεν υπάρχουν ίχνη οικισμού στην ανατολική πλευρά διότι η κοντινή απόστασις από τις δύο νεκροπόλεις των Λόφων Orbo και Pinita, καθορίζει το μέγεθος της νέας κτίσης.

Ο πληθυσμός εκτιμάται ότι είχε φτάσει στους δέκα χιλιάδες κατοίκους στην ακμή της πόλεως, κατά την ελληνιστική περίοδο⁵⁰.

Παρόλο που, από το 16^ο αι., η έρευνα έχει ασχοληθεί με το ζήτημα της ταύτισης των Ακρών με τα αρχαία ερείπια στο *Acremonte*⁵¹, ελλείπει προσφάτων αρχαιολογικών δεδομένων, ελάχιστα είναι γνωστά για την τοπογραφία της πόλης.

Στην επιγραφή IG 217 συγκαταλέγονται διάσπαρτα στοιχεία τοπογραφικού ενδιαφέροντος: η ύπαρξις ενός άλσους (βάλσα), πλησίον του Αρτεμισίου, και ενός πλυσταριού (πλυνός), τα (δημόσια;) φρεάτια και μερικά σπήλαια (θάλαμα), μαζί με την αναφορά των κυριότερων ναών της πόλεως, αυτά τα τοπόσημα χρησιμοποιούνταν ως σημεία αναφοράς για την ενοικίαση του δημοσίου χώρου (θεμέλιον) κατά την διάρκεια των ετησίων εορτών.

- Πολεοδομία

Μετά από τις ανασκαφές του Judica (1809-1817), οι αναφορές των Ταξιδιωτών προσήλκυσαν τους πρώτους ερευνητές να ασχοληθούν εκτεταμένα με τα γνωστά μνημεία

⁴⁸ Frasca 2015.

⁴⁹ Miller 1970, 48, 82 και 220. Scirpo 2016 c.d.s.

⁵⁰ Bernabò Brea 1956, 6 και 26.

⁵¹ Bonanno Colonna 1624, Leone 1953, Adamesteanu 1964, Carracchia 1984-1995, 1985-1986, 1997, Greco 1996, Mirisola & Polacco 1996, Trézeny 2006, Chowaniewicz 2009.

των Ακρών⁵², αλλά ουδέποτε έγινε μία συνολική μελέτη για την πολεοδομική εξέλιξη των Ακρών.

Σύμφωνα με τους Pelagatti και Voza⁵³, η αποκάλυψις ενός μεγάλου τμήματος μίας λιθόστρωτης πλατείας οδού (*εικ. 4*), που χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο, δείχνει ότι ο αρχικός πολεοδομικός ιστός της αποικίας μπορεί να αναγνωριστεί κάτω από εκείνον της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής. Η σύγκρισις δείχνει ότι υπάρχει σύμπτωση σε μεγάλο βαθμό των χαραξέων των παλαιών και νεότερων φάσεων του πολεοδομικού σχεδιασμού⁵⁴.

Η περίεργη και ασυνήθιστη κατεύθυνσις των στενωπών, που συνδέονται λοξά με την πλατεία οδό, δικαιολογείται από την πρόνοια κατά τον ανεμώδη καιρό του *Acremonte*.

Προς το παρόν, δεν έχουν βρεθεί ίχνη κατοικιών που να χρονολογούνται στην αρχαϊκή και κλασσική εποχή. Κάτω από τις οικιστικές νησίδες του ελληνιστικής εποχής πολεοδομικού σχεδίου όμως, υπάρχουν τα θεμέλια τους, όπως αποδεικνύουν τα αποτελέσματα των Πολωνικών ανασκαφών σε δυο από αυτές⁵⁵.

Οι ελάχιστες πληροφορίες των φιλολογικών πηγών, που σχετίζονται με την πόλιν, δυστυχώς δεν προσφέρουν καμία ένδειξη για τον εντοπισμό της αρχαίας Αγοράς.

Ο βαρώνος Judica δεν την εντόπισε και από τη στιγμή πως η μονογραφία του δεν περιέλαβε ένα χάρτη των τομών που άνοιξε, εχάθη η δυνατότητα επιβεβαίωσης των υποθέσεών του⁵⁶.

Ο Bernabò Brea υπέθεσε ότι η αρχαία Αγορά δεν έπρεπε να απέχει πολύ από το βουλευτήριο, τοποθετώντας τη στην αμέσως δυτική περιοχή του κτηρίου. Εκεί, ένας πλακόστρωτος χώρος που παισιώνεται από δυο στοές ταυτίστηκε από τον Voza, ως 'εμπορική' αγορά.

Η ύπαρξις της Αγοράς, τουλάχιστον εκείνης της Ελληνιστικής περιόδου, τεκμηριώνεται και από τρεις επιγραφές⁵⁷, στις οποίες αναφέρεται ο θεσμός του «αγορανόμου» και από μία αναθηματική επιγραφή με την αφιέρωση στον «Αγοραίο (ή Ακραίο) Δία»⁵⁸.

Ως φρούριο, ο οικισμός έπρεπε να περιβάλλεται από τείχη, που ακολουθούσαν το ανάγλυφο του λόφου. Πενιχρά λείψανα των τειχών φαίνονται ακόμα στην ανατολική πλευρά, κοντά στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου. Πρόκειται για μικρό τμήμα τείχους με μορφή τεθλασμένης γραμμής που βάσει ιστοριογραφικών μάλλον, παρά αρχαιολογικών δεδομένων, ο Bernabò Brea χρονολογεί ανάμεσα τις αρχές του 4ου και το δεύτερο μισό του 3ου αι. π.Χ., δηλαδή, μετά την ολοκλήρωση του οχυρωματικού συστήματος των Συρακουσών από τον Διονύσιο Α', και το βασίλειο του Ιέρωνος Β'. Η ύπαρξις τουλάχιστον δυο πυλών (*Συρακουσίας* και *Σελιουντίας*, στα δυο άκρα του οικισμού, τεκμηριώνεται επιγραφικά⁵⁹.

⁵² Koldewey & Puchstein 1899, Puchstein 1901, Bieber 1920, Bulle 1928, Dilke 1948, Santonocito 1970, Martin 1972, Adamesteanu 1981, Polacco 1982, Vallet 1984, von Sydow 1984, Gullini 1985, Bernabò Brea 1986, Gneisz 1990, Wąsowicz 1992, Iannello 1994, Muggia 1997, Frederiksen 2000, Wilson 2013.

⁵³ Pelagatti 1966. Voza 1971, 1973, 1999, 129-139.

⁵⁴ Voza 1980a, 497-507. Voza & Lanza 1994, 38-39. Danner 1995, 426-430. Fischer-Hansen 1995, 335-336. Fischer-Hansen *et alii* 2004.

⁵⁵ Chowaniec *et alii* 2014.

⁵⁶ Judica 1819, 1824.

⁵⁷ IG, XIV, 209, 211, 212.

⁵⁸ IG, XIV, 203. Scirpo 2011.

⁵⁹ IG, XIV, 217.

3. Η θρησκευτική διάσταση

Η θρησκευτική διάσταση μιάς μικρής πόλεως, όπως οι Άκρες, προκύπτει λόγω της απουσίας των φιλολογικών πηγών, από τον συνδυασμό των επιγραφικών, νομισματικών και των άλλων αρχαιολογικών δεδομένων.

Ένας αρχικός και κατ'ανάγκην ελλιπής κατάλογος του πανθέου, δείχνει πως κυρίαρχη θέση είχε η λατρεία των Ολυμπίων θεών. Η παρουσία όμως και ελασσόνων θεοτήτων που δεν είχαν σαφώς ελληνική αλλά γηγενή προέλευση, δημιουργεί το ερώτημα πάνω στο αυτόχθον φυλετικό υπόστρωμα μέσα στην κλειστή κοινωνία της ελληνικής «υπό-αποικίας».

Η γεωγραφική θέση των Ακρών, ανάμεσα στα σύνορα της χώρας των Συρακουσών με την Γέλα και τους Λεοντίους, συντέλεσε στο να δέχεται η κοινότητα αυτή πολιτισμικές επιρροές όχι αποκλειστικά δωρικές. Ο σαφώς ιωνίζων ρυθμός του ναού της Αφροδίτης, που χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. δείχνει πιθανώς συμμετοχή Σαμίων τεχνιτών που ήλθαν από την μητρόπολη, όπου περίπου στην ίδια περίοδο ανεγέρθη το Αρτεμίσιον στην Ορτυγία των Συρακουσών.

Επιπλέον, όταν στο 4^ο αι. π.Χ., η άφιξις νέων αποίκων από την μητροπολιτική Ελλάδα (στην περίπτωση των Ακρών, πιθανώς από την Κω) ως απάντηση στο κάλεσμα του στρατηγού Τιμολέοντος, αναζωογόνησε όλες τις Σικελιωτικές πόλεις, ο ήδη μεγάλος θρησκευτικός ορίζων των Ακραιών επεκτάθηκε, εις βάρος φυσικά του αυτόχθονος υποστρώματος.

Το Ολύμπιον πάνθεον

Αφροδίτη

Ο Judica ανακάλυψε το 1809 κοντά στο άγνωστο τότε Αφροδίσιον, μία επιγραφή που δημοσίευσε στη μονογραφία του, προσελκύνοντας έτσι την προσοχή πολλών μελετητών⁶⁰ (εικ. 5).

Λίγα χρόνια αργότερα, ο Kaibel αναδημοσίευσε την επιγραφή σχολιάζοντας ότι σ' αυτήν αναφέρονταν οι κύριες λατρείες της πόλεως των Ακρών⁶¹. Ανάμεσά τους η λατρεία της Αφροδίτης με πιθανή προέλευση από την Κόρινθο⁶² ήταν η σημαντικότερη, καθώς ο ιερέυς της εμφανιζόταν στις επιγραφές ως επώνυμος άρχων. Αυτό τουλάχιστον μέχρι τη μεταρρύθμιση του Τιμολέοντος, όταν ο *Αμφίπολος των Παίδων και της Άννας* έγινε ο επώνυμος άρχων της πόλεως⁶³. Πρόσφατα, η Wallensten αναρωτιέται εάν αυτές οι αφιερώσεις είχαν σχέση με το γεγονός ότι η Αφροδίτη ήταν η πολιούχος θεά ή οφείλονταν σε κάποια συγκεκριμένη σε μας άγνωστη ιδιότητά της⁶⁴.

Οι ανασκαφές που διεξήχθησαν το 1953 από την, τότε νεαρή, Clelia Laviosa υπό την καθοδήγηση του Bernabò Brea στα κτήματα Carpino-Gallo (όπου παλαιότερα είχαν βρεθεί ερείπια ενός ναού), οδήγησαν στην ανακάλυψη του *Αφροδισίου* (εικ. 6) της αρχαϊκής

⁶⁰ Judica 1819, πιν. 5.

⁶¹ IG XIV, 217. Για την περίληψη της ιστορίας των ερευνών, βλ. Pugliese Carratelli στο Bernabò Brea 1956, 152, και πρόσφατα βλ. Manganaro 1996-2004, 1-16 [επίσης 2004]. Για μία πρόσφατη ανασκόπηση των θεσμών και λατρειών, βλ. Distefano 2006.

⁶² Ο Πausανίας (II, 2, 6-5, 5) αναφέρει την λατρεία της Αφροδίτης πάνω στην Ακροκόρινθο.

⁶³ Guarducci 1936. Pugliese Carratelli 1951, 68-75, πιν. XXXVI.

⁶⁴ Wallensten 2003, 31, σημ. 151.

περιόδου (550 π.Χ.)⁶⁵. Η ταύτιση του επιβεβαιώθηκε χάρη στο βωμίσκο με την χαραγμένη αφιέρωση στην θεά που είχε βρεθεί παλαιότερα από τον Judica⁶⁶.

Ο περίπτερος δωρικού ρυθμού εξάστυλος ναός παρουσιάζει κάποιες δομικές ιδιαιτερότητες που το τοποθετούν χρονολογικά μετά το Ολυμπείον των Συρακουσών και πριν από τους μεγάλους ναούς του Ακράγαντος και του Σελινούντος. Ο σηκός διαιρείται σε τρία τμήματα, όπου ανάμεσα πρόναου και ναού, ξεχωρίζει ένα δώμα με βόθρο. Η ύπαρξίς του στο κέντρο του ναού (που μπορεί ενδεχομένως να είναι προγενέστερος) θυμίζει ανάλογες κατασκευές που ευρέθησαν στην Ορτυγία Συρακουσών σε ιερό χώρο πλησίον της «Αγοράς των Θεών»⁶⁷.

Ο χώρος που δημιουργείται από την διπλή κιονοστοιχία στην κεντρική πρόσοψη, πιθανώς είχε και αυτός λατρευτική λειτουργία και χρησιμοποιήθηκε μάλλον για τελετές χθονίου χαρακτήρος που συχνά συναντιούνται στην Σικελία, ειδικά στα μεγάλα ιερά του Σελινούντος.

Δημήτηρ Θεσμοφόρος και Κόρη (εν άστει)

Στην ίδια επιγραφή IG XIV.217.2, αναφέρεται επίσης ένα ιερό της Κόρης (Κορείον), της κατεξοχήν θεάς των Σικελιωτών⁶⁸. Ο ναός της χρησιμοποιείται ως σημείο αναφοράς για πολλά οικοπέδα (θεμ[έμεια]) που εκμεταλλευόταν η πόλις των Ακρών.

Ερείπια ενός Θεσμοφορίου ευρέθησαν πρόσφατα (2006) κατά τη διάρκεια ανασκαφών της τοπικής Εφορείας των Συρακουσών, σε ένα μικρό άνηδρο ανάμεσα στα αστικά λατομεία και το θέατρο και πολύ κοντά στο ιερό της Αφροδίτης.

Το ιερό τέμενος, που αποτελείται από 25 δωμάτια, χρονολογείται στον 3^ο αιώνα π.Χ., την χρυσή εποχή για τις Άκρες, που επωφελήθησαν, όπως και άλλες μικρές πόλεις του βασιλείου του, από τις ευεργεσίες του Ιέρωνος του Β' (275-215 π.Χ.)⁶⁹.

Η σημασία της λατρείας αυτής αποδεικνύεται και από τους τύπους που εμφανίζονται στο χάλκινο νόμισμα που εκδόθηκε από τις Άκρες, μάλλον σε αυτήν την θυελλώδη περίοδο, στα τέλη του 3^{ου} αι.: η στεφανωμένη κεφαλή της Περσεφόνης απεικονίζεται στον εμπροσθότυπο και η όρθια δαδούχος Δήμητρα με σκήπτρο, στον οπισθότυπο⁷⁰ (εικ. 7).

Και αυτή η πολίχνη άρα προστίθεται στον μακρύ κατάλογο των αφιερωμένων στις χθόνιες θεές πόλεων στη Σικελία κατά την ελληνιστική περίοδο⁷¹. Επομένως σε μία περιοχή στο υψηλότερο σημείο της πόλεως (μία υποτυπώδης 'Ακρόπολις') που κυριαρχείται από τον αρχαϊκό ναό της Αφροδίτης, μία γνήσια «Αγορά των Θεών»⁷², δεν θα μπορούσε να λείπει το τέμενος για τα ιερά μυστήρια των «Αγνών Θεών». Με αυτό το επίθετο πράγματι, αναφέρονται οι δυο θεότητες σε μια επιγραφή χαραγμένη σε πήλινη κεραμίδα⁷³.

⁶⁵ Bernabò Brea 1986. Veronesi 2006, σσ. 338-339.

⁶⁶ Judica 1819, πιν. XIII, 4. Ως επιτύμβια στήλη αναφέρεται στο Bernabò Brea 1956, 139.

⁶⁷ Ο Polacco (1998, 44) θεωρεί πως η Αφροδίτη λατρευόταν στο ναό με ανεικονικό βαίτυλο και απεικονιζόταν μαζί με την Περσεφόνη στο ανάγλυφο που ευρέθη στο σπήλαιο του Senebarдо. Διαφορετική άποψη έχει ο Mangano (1996-2004 et 2004) που αναγνωρίζει στο ναό το Κορείον.

⁶⁸ Hinz 1998. Di Stefano 2006.

⁶⁹ Για τον Ιέρωνα, βλ. De Sensi Sestito 1977 και για τη σχέση του με τις Άκρες, βλ. Distefano 2009a, Scirpo 2010a, 2010b.

⁷⁰ Judica 1819, πιν. 1. Head 1887, 103. Hill 1903, 220. Gabrici 1927, 99, 111. Rizzo 1946, 71. Calciati 1987, 35-37. Wieck et alii 2011-2012. Chowanec et alii 2013. Chowanec & Więcek 2015.

⁷¹ Hinz 1998.

⁷² Scirpo 2011.

⁷³ SEA, αρ. 16

Άρτεμις

Το ιερό της Αρτέμιδος που αναφέρεται στην ίδια επιγραφή⁷⁴, δεν έχει ακόμη εντοπιστεί, αλλά δεν θα έπρεπε να απέχει πολύ από τα προηγούμενα.

Μοναδική ένδειξη φαίνεται να είναι η ανακάλυψις ενός αναγλύφου που απεικονίζει τον Απόλλωνα και (μάλλον) την Αρτέμιδα ή τη Δήμητρα (εικ. 8).

Το ανάγλυφο που ευρέθη από τον Orsi στη νότια κλιτύ του λόφου, κοντά στο λεγόμενο “Σπήλαιο του Senebardo”, έλκυσε την προσοχή των μελετητών για την σπάνια εικονογραφία του. Εχρονολογήθη στον 3^ο αιώνα π.Χ. από τον Paolo Enrico Arias (1907-1998) που αναγνώρισε τα δίδυμα τέκνα της Λητούς⁷⁵. Και ο Bernabò Brea συμφωνεί με την ερμηνεία αυτή αλλά, βάσει των στιλιστικών χαρακτηριστικών, θεωρεί το ανάγλυφο έργο της ύστερης ελληνιστικής εποχής (α' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ.)⁷⁶. Πρόσφατα η Ευγενία Βικέλα αναγνωρίζει στην γυναικεία θεότητα την Πυθία Αρτέμιδα που λατρευόταν στην Κω⁷⁷.

Μία διαφορετική ερμηνεία του έδωσε χρόνια αργότερα ο Luigi Polacco σχετίζοντάς το με το Αφροδίσιον⁷⁸. Η Cornelia Kerényi-Isler προκλητικά αναγνωρίζει στην δεύτερη μορφή τον Διόνυσο ως έτερο ήμισυ του δελφικού ζεύγους⁷⁹.

Ως εναλλακτική, θα πρότεινα να συνδέσω το ανάγλυφο με το περιεχόμενο δυο περίπου συγχρόνων επιγραφών που ευρέθησαν κατά την δεκαετία του 60, στο λόφο Orbo⁸⁰. Η γυναικεία μορφή που απεικονίζεται στο ανάγλυφο θα μπορούσε να είναι ακριβώς εκείνη η Τετραλέα (πιθανώς τοπική επίκληση της Αρτέμιδος) που ζήτησε από τον Δία την μαντική ιδιότητα. Ο Απόλλων φαίνεται όντως να την παραχωρεί μαζί με την δάφνη που κρατάνε οι δυο θεότητες.

Κατά την άποψή μας άρα, το ανάγλυφο βρισκόταν στο ιερό του Πυθίου Απόλλωνος που με όλες τις επιφυλάξεις, θα μπορέσουμε να ταυτίσουμε με το νυν Σπήλαιο του Senebardo.

Η αδελφή του, ή ως Τετράλεα ή ως Αγροτέρα, λατρευόταν μάλλον σε άλλο φυσικό σπήλαιο που ανοίγεται στην βόρεια κλίτη του λόφου, το οποίο εντόπισα πριν αρκετά χρόνια, σε οικογενειακό κτήμα⁸¹.

Άλλες ‘ελάσσονες’ θεότητες

Από άλλες επιγραφές, κάποιες εκ των οποίων δυστυχώς δεν σώζονται στις μέρες μας, είναι γνωστές οι λατρείες του Αγοραίου ή Ακραίου⁸² Διός, της Ήρας, του Διονύσου, του Έρωτος⁸³ και των Νυμφών⁸⁴.

Επιπλέον, ο Judica έφερε στο φως διάφορα αντικείμενα από τις Άκρες, όπως σφραγιδόλιθους, με απεικόνιση του Διός⁸⁵ ή πήλινα αγαλματίδια του Ηρακλέους, της Αθηνάς, του Ερμού ή του Αρποκράτους.

⁷⁴ IG XIV, 217,

⁷⁵ Orsi 1920b; Arias 1935. Alfieri Tonini 2009. Guglielmino 2005-2013. Monterosso 2013. Vikela 2015.

⁷⁶ Bernabò Brea 1956, 146-147, πιν. XXX,1.

⁷⁷ Vikela 2015, 52-53.

⁷⁸ Polacco 1992, 1998, 44.

⁷⁹ Kerényi-Isler 2001.

⁸⁰ Manganaro 1981, 1984-1995α, 1984-1995β.

⁸¹ Scirpo 2004, 2005.

⁸² IG XIV, 203. Ο Wilamowitz προτίμησε την συμπλήρωση [Ακρ]αίος. Για την υπόθεση μιάς «Αγοράς των Θεών», βλ. Scirpo 2011.

⁸³ Για την συλλογή των επιγραφών (SEA), βλ. Pugliese Carratelli στο Bernabò Brea 1956, 151-181.

⁸⁴ Copani 2009, 179-181 και 184-185.

Κυβέλη

Το υπαίθριο ιερό της Κυβέλης (Μητρών) βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της αρχαίας πόλης, μεταξύ των δύο νεκροπόλεων. Είναι σκαμμένο στο βράχο, στην πλαγιά του λόφου Orbo, κατά μήκος της Συρακουσίας οδού. Η λαϊκή φαντασία το ονόμασε «Santoni», που αποδίδεται στα ελληνικά ως «οι Θαυματουργοί άγιοι»⁸⁶.

Πρόκειται για ένα μεγάλο και σύνθετο σύνολο που αποτελείται από δώδεκα κόγχες διαφόρων διαστάσεων, με παραστάσεις σκαλισμένες στο βράχο (εικ. 9). Οι ένδεκα κόγχες βρίσκονται στο ίδιο σχεδόν επίπεδο της πλαγιάς, σε μήκος 30 μέτρων. Ανάμεσά τους υπάρχουν άλλες μικρότερες κόγχες και ανοίγματα, χωρίς ανάγλυφες παραστάσεις. Η δωδέκατη κόγχη και ακόμη μία άλλη κενή έχουν λαξευθεί σε χαμηλότερο επίπεδο. Στα δυτικά και στα ανατολικά των αναγλύφων βρίσκονται διάφορες κενές κόγχες και τομές στο βράχο, ενώ το ιερό οριοθετείται από δύο ημικυκλικά πλατώματα, με μία κυκλική βάση βωμού στο κέντρο του καθενός.

Στα περισσότερα από τα ανάγλυφα παρουσιάζεται η θεά ένθρονη μέσα σε ναϊσκο. Μία σειρά από σύμβολα συνηγορούν υπέρ της ταύτισής της με την Κυβέλη. Η εικονογραφία των αναγλύφων σχετίζεται με εκείνη του αγάλματος της Μητέρας των Θεών του Αγορακρίτου στο Μητρώο της Αγοράς των Αθηνών που γνωρίζουμε μόνο από τις φιλολογικές πηγές και από μικρά αναθηματικά ανάγλυφα που μιμούνται σε γενικές γραμμές το αγορακρίτειο χαμένο πρωτότυπο.

Ηρωολατρεία

Κατά την ελληνιστική περίοδο διαδόθηκε και η ηρωολατρεία, σύμφωνα με επιγραφές και ανάγλυφα στο λατομείο, το λεγόμενο «*Templi Ferali*»⁸⁷ (εικ. 10), παρόμοια με εκείνα που βρέθηκαν στην λεγόμενη *Ιερά οδό* στις Συρακούσες⁸⁸, και σε άλλες πόλεις του βασιλείου του Ιέρωνος (Νηαίτον, Μέγαρα Υβλαία, Ακρίλλαι, Μοργαντίνα και Έννα).

Τα λεγόμενα *Templi Ferali* είναι ένα εκτός των τειχών λατομείο στη νότιο-ανατολική πλαγιά της πόλεως, το οποίο υφίσταται μεν από την ίδρυσή της αλλά στην Ελληνιστική περίοδο μετατρέπεται σε ένα είδος “μνημειώδους ιερού”⁸⁹. Στα τοιχώματα των δυο ή τριών λαξευμένων εσοχών, υπάρχουν κόγχες που φιλοξενούσαν μικρά αναθηματικά ξύλινα ή λίθινα ανάγλυφα τα οποία συχνά συνοδεύονται από χαραγμένες στο βράχο επιγραφές.

Τα ανάγλυφα δείχνουν κυρίως σκηνές ιερού δείπνου προς τιμή των αφηρωισμένων νεκρών, πάνω σε κλίνη. Μερικοί από αυτούς ήταν ιππείς, όπως φαίνεται στον ανάγλυφο που βρέθηκε από τον Judica, με επιγραφή με το όνομα «*Ζώπυρος*».

Η λατρεία των αφηρωισμένων νεκρών στα αρχαία λατομεία ήταν επίσης ένα σημαντικό εργαλείο για τη σύνδεση των λαϊκών στρωμάτων με τη στρατιωτική τάξη και ειδικά με τον

⁸⁵ Judica 1819, πιν. XXXIII.

⁸⁶ Bernabò Brea 1956, 89-113. Sfameni Gasparro 1973, 126-149, 1996a, 1996b, 2000, 2002, 2010 cds. Polacco 1987. Portale 2005. Bellia 2007. Scirpo 2007, 2010a. Xagoraki-Gleißner 2008, 101. Pedrucci 2009.

⁸⁷ Bernabò Brea 1956, 73-88, εικ. 21-28, πιν. XIII-XVI. Για την ηρωολατρεία, βλ. Scirpo 2015, 2017.

⁸⁸ Ο Orsi στην περιγραφή μιάς ανασκαφής του (1898) στο λατομείο της Santa Venera στις Συρακούσες, συνέκρινε τα δείγματα των Ακρών με εκείνα της μητροπόλεως της που ευρέθησαν πάνω στο Θέατρο στη Νεάπολη, μαζί με πλούσια κεραμική.

⁸⁹ Scirpo 2015, 2017.

Ιέρωνα, ο οποίος ανακηρύχθηκε (269 π.Χ.) *στρατηγός αυτοκράτωρ* μετά από τη νίκη του σε μάχη εναντίον του ιππικού των Μαμερτίνων, κοντά στον ποταμό Λόγγανο⁹⁰.

Οικιστική λατρεία (Ιέρωνος Β΄)

Στο αστικό λατομείο «Intagliatella» (*εικ. 11*) υπάρχει σκαλισμένο στο βράχο ένα μεγάλο (2.13 x 0,83 μ.) αναθηματικό ανάγλυφο, το οποίο από τα πρώτα χρόνια της τοπικής αρχαιολογικής έρευνας προσέλκυσε την προσοχή των μελετητών⁹¹.

Το ανάγλυφο (*εικ. 12*) βρίσκεται στην αρχή της λεγόμενης «ιερωνιακής» περιοχής της πόλης: τα δημόσια οικοδομήματα γύρω του που έφερε στο φως ο Judica χρονολογούνται στον 3ο αιώνα π.Χ.⁹² Το κατώτερο τμήμα του λατομείου ήταν μάλλον «εκτός πόλεως» και τα τείχη φαίνεται ότι περνούσαν πίσω και πάνω από το ανάγλυφο⁹³. Προφανώς η θέση του εξυπηρετούσε συγκεκριμένο σκοπό, στην υποδοχή του ξένου, σαν να έδειχνε ότι η «πόλις» των Ακρών ανήκε στον Ιέρωνα Β΄.

Η τεχνοτροπία του είναι το στοιχείο που το συνδέει καλύτερα με την Ελληνιστική εποχή. Οι τεχνοτροπικές συγκρίσεις που προτείνονται από τον Coarelli⁹⁴ είναι σχετικές όσον αφορά την τυπολογία. Το μνημείο είναι προφανώς έκφραση μάλλον μιάς χειροτεχνικής παρά καλλιτεχνικής ευαισθησίας. Τούτο δεν μειώνει τη σημασία του, ωστόσο, που είναι σαφής από το μη αμελητέο μέγεθός του και ιδιαίτερα από την θέση.

Αυτό το ανάγλυφο, κατά τη γνώμη μου, θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως η απεικόνιση μιάς σπονδής προς τιμήν του αγαπημένου βασιλέως που θεωρούνταν “οικιστής” των Ακρών και για το λόγο αυτό τον τιμούσαν ως ήρωα. Η πρόσφατη υπόθεση της γέννησής του στις Άκρες από του Ιεροκλή, έναν εξόριστο ευγενή των Συρακουσών, διατυπώνεται από τον Distefano⁹⁵, με βάση τις πολλές ενδείξεις που συνδέουν τον βασιλέα με τη μικρή πόλη των Υβλαίων.

Η διαχρονική εξέλιξις των Ακρών στο πλαίσιο της γενικής ιστορίας των Υβλαίων Ορών

Η εισαγωγή στην Ιστορία για το Υβλαίο οροπέδιο οφείλεται στον ερχομό των Κορινθίων αποίκων (αν και στη ‘μικτή’ ομάδα συμπεριλαμβάνονταν κάποια στοιχεία από την Ηλεία, την Αιτωλία και το Άργος). Υπό την ηγεσία του Αρχία, ευγενούς μεν ιερόσυλου μέλους δε του γένους των Βακχιάδων (που ήδη από το 747 π.Χ. ανέλαβαν την τυραννία στην Κόρινθο), οι άποικοι επιβιβάστηκαν αρχικά μέσα στο μεγάλο λιμάνι, στις εκβολές του Ανάπου, αλλά σύντομα κατάφεραν να εκδιώξουν τους Σικελούς κατοίκους από το νησάκι της Ορτυγίας, και ίδρυσαν τις Συρακούσες (734/3 π.Χ.)⁹⁶. Η ολιγαρχία που κυβερνούσε την αποικία, μετά τον θάνατο του οικιστού, διητήρησε τις ισχυρές πνευματικές και πολιτικές

⁹⁰ Πολύβιος, I, 9, 7.

⁹¹ Για τη συγκέντρωση της βιβλιογραφίας και περαιτέρω ανάλυση του αναγλύφου, βλ. Scirpo 2010.

⁹² Bernabò Brea 1956, 39. Για την ανάλυση της πολεοδομικής αναδιοργάνωσης από τον Ιέρωνα Β΄, βλ. Distefano 2009a, 226-231.

⁹³ Bernabò Brea 1956, 23. Karlsson 1992, 112-113. Frederiksen 2011, 212-213.

⁹⁴ Coarelli 1980, 155-182.

⁹⁵ Distefano 2009b, 217-219.

⁹⁶ Θουκ., 6, 3, 1. Στραβ., 6, 2, 4.

σχέσεις με την μητέρα πατρίδα Κόρινθο, τουλάχιστον μέχρι την πτώση της δυναστείας και την επακόλουθη άνοδο των Κυψελίδων (657 π.Χ.). Σε αυτήν την περίοδο της κρίσης, οι Συρακούσιοι, μόλις εβδομήντα χρόνια μετά την άφιξή τους, έστειλαν μία αποικιακή αποστολή πίσω από την Παντάλικα, στην θυελλώδη κορυφή του *Acremonte* (μ. 770), και ίδρυσαν την δεύτερη υπό-αποικία των Ακρών⁹⁷ (664/3 π.Χ.). Το καθήκον του νέου οικισμού, ο οποίος τουλάχιστον αρχικά φαίνεται να είχε τα τυπικά χαρακτηριστικά ενός φρουρίου παρά μιάς πραγματικής πόλεως, ήταν να προστατεύσει τα συμφέροντα των Συρακουσών στην περιοχή, ελέγχοντας τα ορεινά περάσματα και τις πηγές των ποταμών (Ανάπου και Ελώρου) σε βάρος των Σικελών στην Παντάλικα και των Ρόδο-Κρητικών αποίκων που μερικές δεκαετίες νωρίτερα είχαν ιδρύσει την Γέλα στις εκβολές του επωνύμου ποταμού (689/8 π.Χ.)⁹⁸.

Οι αυτόχθονες οικισμοί στην Παντάλικα και στο όρος *Finocchito* εγκατελείφθηκαν και ο πληθυσμός τους διασκορπίστηκε στην ύπαιθρο και πιθανότατα μετετράπη σε «δουλοπάροικους» των Συρακουσίων και για τους εποίκους των Ακρών⁹⁹.

Η έλλειψις πληροφοριών από τις ιστορικές πηγές για τη ζωή των υπό-αποικιών των Συρακουσών, και για τους κοντινούς (δυστυχώς ανώνυμους) σικελικούς οικισμούς της περιοχής, ενδέχεται εν μέρει μόνο να αντισταθμιστεί από την ιστορική αποσπασματική ανασυγκρότηση με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα που σταδιακά προέκυψαν κατά τη διάρκεια της έρευνας.

Ανάμεσα στις πρώτες δραστηριότητες που οι άποικοι των Συρακουσών έθεσαν σε εφαρμογή, στο τότε εχθρικό περιβάλλον των Υβλαίων, ήταν η προσπάθειά τους να ενισχύσουν τους δεσμούς με την πατρίδα και να ευχαριστήσουν τους Ολυμπίους θεούς για την επιβίωσή τους στην νέα πατρίδα.

Στο πλαίσιο αυτό, πρέπει επομένως να ερμηνευθεί η κατασκευή των πρώτων ιερών στις υπό-αποικίες, αφιερωμένα σε μία γυναικεία κορινθιακής καταγωγής πολεμίστρια θεότητα: την 'εν όπλοις' Αφροδίτη, η οποία λατρευόταν στο αρχαίο ιερό στην Ακροκόρινθο¹⁰⁰.

Στα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ., χρονολογούνται όντως, η πρώτη οικοδομική φάσις του Αφροδισίου στις Άκρες και του μικρού ναού των Κασμενών. Αμφότεροι οι ναοί επεκτάθηκαν και εν συνεχεία ενεπλουτίστησαν, ίσως χάρη στα λάφυρα του πολέμου που κέρδισαν οι Συρακούσιοι εναντίον των ανταρτών της Καμαρίνας (553/2 π.Χ.).

Στις Άκρες εκτίσθη ένας δωρικός περίπτερος εξάστυλος ναός¹⁰¹, σαφές προϊόν του Συρακουσίου εργαστηρίου (όπου κατά το πρώτο μισό του 6ου αιώνα, ηγέρθησαν οι πρώτοι εν Σικελία λίθινοι δωρικοί ναοί, το *Απολλώνιον* και το *Ολυμπειόν*) αλλά με μία έντονη ιωνική επιρροή που μάλλον οφείλεται στους εξόριστους Σαμίους που εκείνη την εποχή βρήκαν καταφύγιο στις Συρακούσες, και, κατά πάσα πιθανότητα, είχαν σχεδιάσει το ιωνικού ρυθμού *Αρτεμίσιον*.

Η περιοχή των Υβλαίων στα σύνορα μεταξύ των δύο δωρικών αποικιών (Συρακούσαι και Γέλα), έγινε αναμφίβολα θέατρο ενόπλων συγκρούσεων και, όπως αποτυπώνεται και από τα αρχαιολογικά δεδομένα, υπέμεινε την ισχυρή πολιτιστική επιρροή της Γέλας.

Ο Γέλων, γιος του Δεινομένου, υπέγραψε συμμαχία με τον Θήρωνα, νέο τύραννο του Ακράγαντος, που εσφράγισθη με το γάμο του (488 π.Χ.) με την Δαμαρέτη, κόρη του

⁹⁷ Θουκ., 6, 5, 2. Di Vita 1956, Ιδίου 1987.

⁹⁸ Θουκ., 6, 4, 3.

⁹⁹ Frasca 1981.

¹⁰⁰ Παυσ., II, 2, 6-5, 5.

¹⁰¹ Bernabò Brea 1986.

ακραγαντινού ομολόγου του. Αυτό επέτρεψε τη δημιουργία ενός ενιαίου μετώπου για την αντίσταση στην επεκτατική πολιτική εν Σικελία των Καρχηδονίων, ως αμυντική αντίδραση μετά από τις προηγούμενες προσπάθειες διείσδυσης των Ελλήνων στην επικράτεια της από τον Πένταθλο (580 π.Χ.) και τον Δωριέα (510 π.Χ.). Με την αποδοχή της έκκλησης για βοήθεια των Γαμόρων, ο Γέλων κατάφερε να ενώσει κάτω από τον ίδιο θρόνο τα πεπρωμένα των δύο πόλεων, και εγκατεστάθη στις Συρακούσες (485 π.Χ.), αφήνοντας τη μητρική Γέλα στα αξιόπιστα χέρια του αδελφού του, του Ιέρωνος. Για να ενισχύσει την εξουσία του, δεν δίστασε να καταστρέψει και πάλι την Καμάρινα (484 π.Χ.) και τα Μέγαρα Υβλαία (483 π.Χ.) και να μεταφέρει στις Συρακούσες ένα μεγάλο μέρος των Γελών και των Μεγαρέων. Η τύχη των επιζώντων Μεγαρέων αναφέρεται μάλλον σε μία επιγραφή που αποδίδεται στις Κασμένες παρά στις Άκρες, όπου γίνεται λόγος για ένα ιστορικό γεγονός κατά τα άλλα άγνωστο: την αποδοχή των Μεγαρέων προσφύγων στην πόλη και τη χορήγηση πολιτικών δικαιωμάτων¹⁰².

Η ανακάλυψις ερυθρόμορφης και μελανόμορφης αττικής κεραμικής στα νεκροταφεία της περιοχής των Υβλαίων (ειδικά στις Άκρες), λόγω της στρατηγικής θέσης στις παραμεθόριες δωρικής και ιωνικής επιδράσεως ζώνες, επιβεβαιώνει το γεγονός ότι ήταν ένα οσμητικό και ταυτοχρόνως μεσιτικό πολιτισμικών ρευμάτων περιβάλλον προς το εσωτερικό του νησιού.

Από την Γέλα, διεδόθη και ενεθερμάνθη η λατρεία των χθονίων θεοτήτων, σε τέτοιο βαθμό ώστε στους στίχους του ο Πίνδαρος ανακήρυξε ότι ολοκλήρη η Σικελία ήτο αφιερωμένη σε αυτές¹⁰³.

Ως απόδειξη αυτού παραμένουν, στην χώρα των Ακρών, η μνεία ενός αστικού Θεσμοφορίου (που απεκαλύφθη πρόσφατα στην περιοχή μεταξύ του θεάτρου και του αρχαϊκού Αφροδισίου, στην λεγ. «Αγορά των Θεών»¹⁰⁴) και τα ερείπια ενός μικρού αγροτικού ιερού που ευρέθησαν στην συνοικία *Aguglia*, μεταξύ Ακρών και Νηαίτου¹⁰⁵ (**εικ. 13**).

Δύσκολο να πει κανείς τι ρόλο έπαιξε η περιοχή των Υβλαίων στη σύγκρουση που οδήγησε στην πτώση της τυραννίας των Δεινομενιδών και, πάνω απ' όλα, ποιές συνέπειες ακολούθησαν με την εκδίωξη των μισθοφόρων από τις Συρακούσες και η επιστροφή των αρχαίων κατοίκων στα σπίτια τους. Καμία αλλαγή δεν φαίνεται να προκύπτει από την ανάλυση των αρχαιολογικών δεδομένων στη διάθεσή μας, ούτε μπορεί να πει κανείς με βεβαιότητα αν το νέο "δημοκρατικό" καθεστώς των Συρακουσών είχε επεκτείνει τις πολιτικές αλλαγές ακόμη και στις υπό-αποικίες, που εξακολουθούν (εκτός από την Καμάρινα, πλέον ανεξάρτητη πόλη μεν αλλά υπό την επιρροή μάλλον της Γέλας) να παραμένουν μη πολιτικού τύπου οικισμοί.

Η ταπεινωτική έκβαση της σικελικής εκστρατείας (415-413 π.Χ.), η οποία ολοκληρώθηκε με την ήττα του στρατού και την καταστροφή του στόλου, ήτο ένα πλήγμα για την Αθήνα, που αποδυνάμωσε την αντίστασή της ενάντια στην κυριαρχία της Σπάρτης, αλλά είχε ασφαλώς συνέπειες και στην περιοχή συμπεριλαμβανομένων των Υβλαίων όπου διαδραματιστήκαν τα πολεμικά γεγονότα. Με τα λάφυρα του πολέμου και τα λύτρα των αιχμαλώτων (όσων φυσικά δεν πέθαναν από την πείνα και την κούραση στα λατομεία των

¹⁰² Guarducci 1949-1951, 111-114. Pugliese Carratelli στο Bernabò Brea 1956, 151-152.

¹⁰³ Βαχκ., *Επιν.*, 3, 1-4. Cic., *Verr.*, II 4, 106. Διοδ., 5, 2, 3-5 και 13, 31, 1. Ον., *Fast.*, IV, 419-422. *Schol. Pind. Nem.* I, 20.

¹⁰⁴ Scirpo 2011.

¹⁰⁵ Pelagatti & Curcio 1970.

Συρακουσών και, ίσως, των Ακρών), οι Συρακούσιοι έκτισαν έναν θησαυρό στο τέμενος του δελφικού ιερού, ακριβώς απέναντι από εκείνο το στολισμένο με τα περσικά λάφυρα που μερικές δεκαετίες πριν, είχαν υπερήφανα κτίσει οι Αθηναίοι, μετά τη νίκη τους στο Μαραθώνα.

Παραδόξως, από το Αθηναϊκό πολίτευμα εμπνεύστηκε ο Διοκλής, ο νομοθέτης, που στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., έδωσε ένα δημοκρατικού χαρακτήρος νέο σύνταγμα στις Συρακούσες, τα βασικά στοιχεία του οποίου όμως μας διαφεύγουν, καθώς και οι αναπόφευκτες επιπτώσεις στην καθημερινή ζωή των κατοίκων των Υβλαίων.

Ο καρχηδονιακός στρατός επεβίβασθη στο Λιλύβαιο την άνοιξη του 410 π.Χ., υπό την αρχηγία του στρατηγού Αννίβα (ανιψιός του εν Ιμέρα ηττημένου στρατηγού Αμίλκα), αφού είχε αφανίσει την αντίσταση των Σελινούντος, Ιμέρας, Ακράγαντος, Γέλας και Καμαρίνας (409-405 π.Χ.), έκανε μία στάση στα Υβλαία όρη, στην πορεία του προς τις Συρακούσες. Εκεί τον περίμενε ο νέος ηγεμών, ο Διονύσιος Α΄ ο οποίος σκόπευε να δοκιμάσει τις νέες οχυρώσεις της πόλεως που, λαμβάνοντας υπόψη την προηγούμενη πολιορκία των Αθηναίων, είχαν μόλις κατασκευαστεί (405 π.Χ.) περίγυρα στο οροπέδιο των Επιπολών. Αναμφισβήτητη ένδειξις της καρχηδονιακής λεηλασίας αποτελεί το στρώμα καταστροφής της πολίχνης των Ακρίλλων. Το φρούριο των Κασμενών δεν εθεωρήθη προφανώς ένας ευαίσθητος στόχος, ενώ τα τείχη των Ακρών (που επίσης θεωρούνται σύγχρονα και βασισμένα στο μητροπολιτικό πρότυπο¹⁰⁶) άντεξαν στην επίθεση του εχθρού.

Η «ανώμαλη» τυραννία του Διονυσίου Α΄ (406-367 π.Χ.) και η πιο ταραγμένη του γιου και διάδοχού του, Διονυσίου Β΄ (367-344 π.Χ.) συγκλόνισαν ουκ ολίγον την εθνο-πολιτική δομή του νησιού, αλλά την ίδια στιγμή, έχρισαν τις Συρακούσες ως μόνη δύναμη ικανή όχι μόνο να ενοποιήσει, ως φυσική τους χώρα, το νησί αλλά και να επεκτείνει την κυριαρχία τους και στην Ιταλία¹⁰⁷.

Εάν η ένθερμη συμμετοχή των Συρακουσίων (και πιθανώς των κατοίκων από τις υπό-αποικίες τους), στα πανελλήνια ιερά ξεκίνησε μεν στην Αρχαϊκή εποχή, όταν οι Σικελιώτες τύραννοι διέκριναν στους Αγώνες μία τεράστια ευκαιρία διαφήμισης για το όνομά τους, δεν εκπλήσσει το γεγονός πως σε μία περίοδο όπως αυτή, χαρακτηρισμένη από συγκρούσεις και πολιτική αστάθεια, παρατηρείται μια σταθερότητα και η εξάπλωση της συμμετοχής αυτής και στην νυν εξελληνισμένη πλέον σικελική περιοχή του νησιού¹⁰⁸.

Η άφιξις του Τιμολέοντος (344 π.Χ.) άνοιξε ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία της Σικελίας¹⁰⁹. Οι μεταρρυθμίσεις του είχαν θετικές επιπτώσεις και στα Υβλαία όρη. Γιατί εάν, όπως είναι πιθανό, οι Κασμένες είχαν εγκαταλειφθεί στα τέλη του 4ου αιώνα¹¹⁰ και οι κάτοικοί τους κατέφυγαν στις Άκρες (ή Ακρίλλες), αυτή η τελευταία φαίνεται να είχε μία νέα αρχή στη μακρόχρονη (και ακόμη ως επί το πλείστον σκοτεινή) ιστορία των Υβλαίων.

Κατά την διαταραγμένη περίοδο που ακολούθησε από τον θάνατο του Τιμολέοντος (337 π.Χ.) έως την άνοδο του Αγαθοκλέους, ελάχιστα είναι γνωστά για την περιοχή των Υβλαίων αλλά, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του τελευταίου (317-289 π.Χ.), αναμφίβολα υπήρχε η συμμετοχή Συρακουσίων (και πολιτών των υπολοίπων ανανεωμένων Υβλαίων πόλεων) στα στρατεύματά του. Ως συνέπεια, διεδόθη και στη Σικελία το τυπικά ελληνιστικό φαινόμενο της ηρωικής λατρείας.

¹⁰⁶ Bernabò Brea 1956, 21-25.

¹⁰⁷ Βλ. τα Πρακτικά του Συνεδρίου *Akragas 2*.

¹⁰⁸ Σταμπολίδης & Τασούλας 2004.

¹⁰⁹ Πρακτικά *Timoleonte*.

¹¹⁰ Copani 2008.

Στις Άκρες, παραδείγματος χάριν, η ηρωική λατρεία εγκαταστάθηκε σε εγκαταλειμμένα λατομεία (τα λεγ. "Templi Ferali"), που πιθανότατα μετετράπησαν σε ένα είδος «στρατιωτικού κενотаφίου»¹¹¹, στα τέλη του 4ου αιώνα (όπως αποδεικνύουν τα 'τύπου Gnathia' όστρακα που η Clelia Laviosa βρήκε στις ανασκαφές της¹¹²), ή κατά τη διάρκεια του τελευταίου μέρους της βασιλείας του Αγαθοκλέους, κατά πάσα πιθανότητα μετά την αποτυχία της αφρικανικής εκστρατείας του, όταν πήρε τον τίτλο του βασιλιά ανάμεσα στα 307 και τα 305-4 π.Χ.

Κατά την μακρόχρονη ειρηνική βασιλεία του Ιέρωνος Β' (270-215 π.Χ.), η περιοχή των Υβλαίων, που επανέκτησε την στρατηγική της σημασία στο πεδίο μάχης που είχε μετατραπεί η Σικελία, απήλαυσε τα οφέλη του βασιλικού ευεργετισμού. Χάρη στη Συνθήκη φιλίας και συμμαχίας με τους Ρωμαίους, ο Ιέρων κατάφερε να αποφύγει την άμεση εμπλοκή του στον πρώτο Καρχηδονιακό Πόλεμο (264-241 π.Χ.) και να διατηρήσει το μεγαλύτερο μέρος του βασιλείου του.

Ανεξάρτητα από το αν ή όχι ο ίδιος ο Ιέρων είχε γεννηθεί στις Άκρες, όπως υποστήριξε πρόσφατα ο Salvatore Distefano¹¹³, γεγονός παραμένει ότι ήταν γενναϊόδωρος με τη μικρή Υβλαία πόλη. Σ' αυτόν οφείλεται η κατασκευή του μικρού θεάτρου και του πλαϊνού βουλευτηρίου, που ο βαρώνος Gabriele Judica έφερε στο φως με τις ανασκαφές του σχεδόν δύο αιώνες πριν¹¹⁴. Το μεν πρώτο μνημείο ταιριάζει θεαματικά σε την ήπια κλίση πάνω από την οποία κυριάρχησε το αρχαϊκό Αφροδίσιον. Κατά τον τοιούτον τρόπον, αποδεικνύεται πως είχε διεισδύσει και στη Σικελία η περγαμηνής προελεύσεως αρχιτεκτονική ευαισθησία¹¹⁵. Το δε μικρότερο κτίριο¹¹⁶ στέγαζε τις συνεδριάσεις της βουλής των πολιτών, που πιθανότατα αποτελούντο από τους εκπροσώπους των τριακάδων των Ακραιών¹¹⁷, σηματοδοτώντας επισήμως τη γέννηση και εδώ της πολιτικής οντότητας.

Σημαντικά ίχνη για την ελληνιστικού τύπου θρησκευτική πολιτική που υλοποιήθηκε από τον Ιέρωνα θεωρούνται και η δημιουργία Θεσμοφορίου (που απεκαλύφθη πρόσφατα νότια του Αφροδισίου¹¹⁸) και η 'μνημειοποίηση' του υπαιθρίου ιερού της Κυβέλης (οι λεγ. *Santoni*) η λατρεία της οποίας είχε ήδη διεισδύσει στη Σικελία κατά την ύστερη Αρχαϊκή εποχή (ίσως από τους ίδιους Σαμίους τεχνίτες που ανέλαβαν την ανέγερση των ναών στις Συρακούσες και στις Άκρες)¹¹⁹.

Δεν αποκλείεται ότι για όλα αυτά, η μικρή πόλις τον είχε τιμήσει με μία οικιστική λατρεία, η μνήμη της οποίας φαίνεται να απηθανατίσθη στο μεγάλων διαστάσεων ανάγλυφο στο βόρειο τοίχο του αστικού λατομείου 'Intagliatella'¹²⁰. Η εξάπλωσις των ανατολικών λατρειών (ειδικά Ίσιδος και Σεράπιδος), όπως αποδεικνύεται από τις συχνές εικονιστικές παραστάσεις (η σωτηριολογικού χαρακτήρος συνέπειες των οποίων δεν αφήνουν

¹¹¹ Scirpo 2015. Ιδίου 2017.

¹¹² Laviosa, στο Bernabò Brea 1956, 87.

¹¹³ Distefano 2009a. Scirpo 2010.

¹¹⁴ Judica 1824.

¹¹⁵ Bonacasa 1987, 150, 154. Freiderick 2000. Mertens 2006. Marconi 2012.

¹¹⁶ Gneisz 1990, 302. Iannello 1994, 66-70. Isler 2003, 429-431.

¹¹⁷ Manganaro 1971, 46. Ghinetti 2000, 32-36. Ο Polacco (1998, 43) ερμηνεύει το κτίριο ως έδρα μιας θρησκευτικής οργάνωσης συνδεδεμένης με τα πλησίον της Ηρώα.

¹¹⁸ Leggio 2013, Ιδίας 2016 cds.

¹¹⁹ Bernabò Brea 1956, 89-113. Sfameni Gasparro 1973, 129-149. Scirpo 2007, 2010a. Pedrucci 2009.

¹²⁰ Scirpo 2010b, 2015, 2017. Portale 2010, 2012.

αμφιβολίες περί του χαρακτήρα της βασιλικής προπαγάνδας) ήταν το αποτέλεσμα των στενών δεσμών φιλίας με τον βασιλικό οίκο των Πτολεμαίων στην Αίγυπτο¹²¹.

Οι άνεμοι του πολέμου δυστυχώς, δεν έμειναν μακριά από το βασίλειο του Ιέρωνος.

Με σκοπό την ανασύσταση ενός 'πολιτικού' στρατού δίχως την διαδομένη χρήση των μισθοφόρων¹²², εξηγείται η θεσμοθέτηση της Γυμνασιαρχίας και η ύπαρξη ενός Γυμνασίου και στις Άκρες τεκμηριώνεται από πολλές μικρές ενδείξεις¹²³.

Μετά την άλωση των Συρακουσών (211 π.Χ.), τα εναπομείναντα εδάφη του ιερωνικού βασιλείου υπέστησαν την ίδια τύχη της Πεντάπολης, δίχως την αποφυγή ακόμη και της πολιορκίας.

Είναι γνωστό από ένα χωρίο του Πλινίου¹²⁴, ότι οι Άκρες ήλθαν υπό ρωμαϊκή κυριαρχία με την υπόσταση της 'φορολογούμενης πόλεως' (*Civitas stipendiaria*), η οποία όφειλε να πληρώσει στη Ρώμη ένα ετήσιο σταθερό φόρο (χρηματικό ή με σιτάρι) για την κάλυψη των εσόδων για το στρατό (*stipendium*)¹²⁵. Αυτό το στοιχείο μαρτυρεί την ισχυρή αντίστασή τους στα ρωμαϊκά στρατεύματα, καθώς και την κοπή χάλκινου νομίσματος. Οι αιώνες μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση πέρασαν σχετικά ήρεμα¹²⁶.

Από διοικητική άποψη, οι Ρωμαίοι άφησαν σε ισχύ, την φορολογική νομοθεσία του Ιέρωνος (*lex Hieroniana*) που συνέβαλε στον πλούτο του βασιλείου του, αλλά πρόσθεσαν επιπλέον φόρους σε άλλα γεωργικά προϊόντα (κρασί, ελιές, φρούτα και λαχανικά).

Τα αποτελέσματα αυτής της παρακμής αντικατοπτρίζεται επίσης στην ίδια την ανθρώπινη αναδιοργάνωση στην περιοχή των Υβλαίων όπου, πλέον ασφαλής από εχθρικές εισβολές, άνθησαν πολλοί μικροί αγροτικοί οικισμοί που διατίθενται για τη γεωργική παραγωγή και την κτηνοτροφία.

Ενδεικτικά, στη θέση Aguglia (μεταξύ Ακρών και Ναιήτου) ευρέθησαν τα ερείπια ενός αγροκτήματος της ύστερης ελληνιστικής εποχής (3ος-2ος αιώνα π.Χ.), το οποίο έπρεπε να λειτουργήσει ως αποθήκη των τοπικών προϊόντων, αλλά προφανώς, δεν προβλεπόταν εκεί η διαμονή του Κυρίου, αφού λείπουν παντελώς οι χώροι διαβίωσης¹²⁷.

Κατά την αυτοκρατορική περίοδο, η περιοχή των Υβλαίων χρησιμοποιήθηκε ως τόπος διαμονής από την αριστοκρατία των γαιοκτημόνων. Απόδειξη αυτού του φαινομένου αποτελεί, για παράδειγμα, η πρόσφατη ανακάλυψις στην περιοχή *Falabia* (Ακρών), μίας αγροτικής έπαυλης με λουτρά, διακοσμημένα με ψηφιδωτά που απεικονίζουν τους άθλους του Ηρακλέους, που χρονολογείται στην αυτοκρατορική εποχή¹²⁸.

Το τέλος της Αρχαιότητας σηματοδοτήθηκε για τις Άκρες από την αραβική λαίλαπα που κατέστρεψε την πόλιν (828) και έσπειρε στις γύρω περιοχές τους σπόρους του συγχρόνου πλέον μεσαιωνικού τύπου, οικισμού του *Palatiolum*/Palazzolo.

¹²¹ Distefano 1995a. Sfamini Gasparro 1999, 132, 155.

¹²² Prag 2007, 93.

¹²³ Scirpo 2016b.

¹²⁴ Πλ., *NH*, III, 8.

¹²⁵ Soraci 2007.

¹²⁶ Di Stefano 1996.

¹²⁷ Pelagatti & Curcio 1970.

¹²⁸ Guzzardi 2012.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Για τα περιοδικά χρησιμοποιούνται οι βραχυγραφίες του *Deutsch Archäologische Institut*.

CISSA I = *Atti del I Congresso Internazionale di Storia sulla Sicilia Antica (Palermo, 18-24/5/1964)* [Kokalos, X-XI, (1964-1965)].

CISSA II = *Atti del II Congresso Internazionale di Storia sulla Sicilia Antica (Palermo - Trapani, 21-27/4/1968)* [Kokalos, XIV-XV, (1968-1969)].

CISSA III = *Atti del III Congresso Internazionale di Storia sulla Sicilia Antica (Palermo - Tunisi, 9-16/4/1972)* [Kokalos, XVIII-XIX, (1972-1973)].

CISSA IV = *Atti del IV Congresso Internazionale di Storia sulla Sicilia Antica (Palermo - Malta, 25/4-4/5/1976)* [Kokalos, XXII-XXIII, I-II, (1976-1977)].

CISSA V = *Atti del V Congresso Internazionale di Storia sulla Sicilia Antica (Palermo - Etruria meridionale - Sardegna, 13-23/4/1980)* [Kokalos, XXVI-XXVII, I-II, (1980-1981)].

CISSA VI = «*La Sicilia e la Grecia Arcaica fino alla fine del VI secolo a. C.*». *Atti del VI Congresso Internazionale di Studi sulla Sicilia Antica (Palermo, 29/4-5/5/1984)* [Kokalos, XXX-XXXI, I-II, (1984-1985)].

CISSA VII = «*Da Cocalo a Ducezio. Incontri fra genti nella Sicilia antica*». *Atti del VII Congresso Internazionale di Studi sulla Sicilia Antica (Palermo, 10-16/4/1988)* [Kokalos, XXXIV-XXXV, I-II, (1988-1989)].

CISSA VIII = «*Nostoi ed Emporia. La Sicilia punto di riferimento fino al VI secolo a.C.*». *Atti del VIII Congresso Internazionale di Studi sulla Sicilia Antica (Palermo, 18-23/4/1993)* [Kokalos, XXXIX-XL, I-II, (1993-1994)].

CISSA IX = «*Ruolo mediterraneo della Sicilia nella tarda antichità*». *Atti del IX Congresso Internazionale di Studi sulla Sicilia Antica (Palermo, 9-13/4/1997)* [Kokalos, XLIII-XLIV, I-II, (1997-1998)].

CISSA X = P. Anello - F.P. Rizzo - R. Sammartano (a.c.d.), «*Pagani e Cristiani in Sicilia (secc. II-V)*». *Atti del X Congresso Internazionale di Studi sulla Sicilia Antica (Palermo - Siracusa, 22-27/4/2001)* [Kokalos, XLVII-XLVIII, I-II, (2001-2002)].

SdS = E. Gabba - G. Vallet (a.c.d.), *Storia della Sicilia. La Sicilia Antica. I-II*, Napoli, 1980 (rist. an., I-II, Caltanissetta, 1992).

Sikanie = G. Pugliese Carratelli (a.c.d.), «*Sikanie*». *Storia e civiltà della Sicilia greca [Antica Madre. Collana di studi sull'Italia antica, VIII]*, Milano, 1985 (1989³).

Aparchai = M.L. Gualandi - L. Massei - S. Settis (a.c.d.), «*Απαρχαί*». *Nuove ricerche e studi sulla Magna Grecia e la Sicilia antica in onore di Paolo Enrico Arias promossi da L. Beschi, G. Pugliese Carratelli, G. Rizza e S. Settis, I-II*, [Biblioteca di studi antichi, XXXV], Pisa, 1982.

Il Dinamismo = C. Antonelli, «*Il dinamismo della colonizzazione greca*». *Atti della Tavola Rotonda "Espansione e colonizzazione greca di età arcaica: metodologie e problemi a confronto" (Venezia, 10-11/11/1995)*, Napoli, 1997.

Antichità Cretesi = «*Antichità Cretesi*». *Studi in onore di Doro Levi, I-II [CronA, XII-XIII (1973-1974)]*.

Il tempio greco in Sicilia = «*Il tempio greco in Sicilia. Architettura e culti*». *Atti della I Riunione scientifica della Scuola di perfezionamento in Archeologia Classica dell'Università di Catania (Siracusa, 24-27/11/1976)* [CronA, XVI, (1977)].

Insedimenti coloniali = «*Insedimenti coloniali greci in Sicilia nell'VIII e VII secolo a.C.*». *Atti della II Riunione scientifica della Scuola di perfezionamento in Archeologia Classica dell'Università di Catania (Siracusa, 24-26/11/1977)* [CronA, XVII, (1978)].

Architettura ed Urbanistica = «*Architettura ed Urbanistica nella Sicilia Greca Arcaica*». *Atti della III Riunione scientifica della Scuola di perfezionamento in Archeologia Classica dell'Università di Catania (Siracusa, 11-14/12/1980)* [CronA, XIX, (1980)].

Sicilia e Anatolia = «*Sicilia e Anatolia dalla preistoria all'età ellenistica*». *Atti della V Riunione scientifica della Scuola di perfezionamento in Archeologia Classica dell'Università di Catania (Siracusa, 26-29/11/1987)* [CronA, XXVI-XXVII, (1987-1988)].

Akragas 2 = N. Bonacasa - L. Braccisi - E. De Miro (a.c.d.), «*La Sicilia dei due Dionisi*». *Atti della Settimana di studio, (Agrigento, 24-28 febbraio 1999)* [Akragas 2], Roma, 2002.

Ethne e religioni = P. Anello - G. Martorana - R. Sammartano (a.c.d.), «*Ethne e religioni nella Sicilia Antica*». *Atti del Convegno (Palermo, 6-7/12/2000)* [Kokalos. Supplemento, XVIII], Roma, 2006.

Atti Timoleonte = M. Congiu - C. Micciché - S. Modeo (a.c.d.), «*Timoleonte e la Sicilia della seconda metà del IV secolo a.C.*» *Atti del VII Convegno di Studi (Caltanissetta, 22-23/5/2010)* [Triskeles, VII], Caltanissetta, 2011.

Atti Agatocle = *Atti del Convegno di studi «Agatocle, re di Sicilia» nel 2300° anniversario della morte (Siracusa, 14-15/10/2011)* [ArchStorSir, XLVI, s. IV, III, (2011)], Siracusa, 2013.

SOMA 2012 = L. Bombardieri, A. D'Agostino, G. Guarducci, V. Orsi and S. Valentini (eds.), *SOMA 2012. Identity and Connectivity. Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology (Florence, Italy, 1-3 March 2012)* [BAR International Series, 2581], Oxford, 2013.

A

Adamesteanu, D. 1964, "Contribution of the Archaeological «Aerofototeca» of the Ministry of Education to the Solution of Problems of ancient Topography in Italy", in Tenth International Congress of Photogrammetry (Lisboa, 7-19/9/1964), Lisbon, pp. 1-76.

Adamesteanu, D. 1981, "Monumenti rupestri nella Sicilia Classica", in C.D. Fonseca (a.c.d.), «La Sicilia Rupestre nel contesto della Civiltà Medioevale». Atti del VI Convegno Internazionale di Studio sulla Civiltà rupestre Medioevale nel Mezzogiorno d'Italia (Catania-Pantalica-Ispica, 7-12/9/1981), Galatina, 1986, pp. 33-41. Agnello, G. 1965, "Gabriele Judica e le fortunate vicende del suo museo", in *ArchStorSir*, XI, pp. 78-136.

Alfieri Tonini, T. 2009, "Culti e templi della Sicilia sud-orientale nelle iscrizioni: Apollo e Artemide", in F. Copani (a.c.d.), «Convivenze etniche e contatti di culture». Atti del Seminario di Studi (Università degli Studi di Milano, 23-24 novembre 2009) in *Aristonothos*, IV, (2012), pp. 187-208. Amari, M. 1854, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, Firenze, I-III, 1854-1872.

Amico, V. 1757-1760, s.v. *Palazzolo*, in *Lexicon Topographicum Siculum*, I-III, Panormi-Catanae. (I-II, Palermo, 1855-1856. [I, p. 53]; rist. an., I-II, Bologna, 1983. [II, pp. 245-249]) Aretius, C.M. 1537, *De Situ Insulae Siciliae Libellus*, Panormi. (Messanae, 1542ⁿ)

Arias, P.E. 1935, "Artemis Acrense", in *RendLinc*, s. VI, XI, pp. 263-267.

B

Bellia, A. 2007, "I «Santoni» di Akrai. Esempi di raffigurazioni musicali del culto di Cibele in Sicilia", in *Sicilia*

Antiqua, IV, pp. 87-98, figg. 1-8.

Bernabò Brea, L. 1956, *Akrai*, Catania.

Bernabò Brea, L. 1957, *Sicily before the Greeks*, London. (Milano, 1958; 1960²; Firenze, 1972³) Bernabò Brea, L. 1980-1983, *Ricordi acrensi*, in *Studi Acrensi*, I, pp. 23-29.

Bernabò Brea, L. 1986, *Il tempio di Afrodite di Akrai* [*Cahiers du Centre Jean Berard*, X], Napoli.

Bieber, M. 1920, *Die Denkmäler zum Theaterwesen im Altertum*, Berlin-Leipzig.

Bonacasa, N. 1987, "Influenze microasiatiche nell'architettura della Sicilia ellenistica", in *Sicilia e Anatolia*, pp. 139-158.

Bonanno Colonna, G. 1624, *Dell'antica Siracusa illustrata di G.B.C., duca di Montalbano, libri due*, Messina. (riveduta ed ampliata da V. Mirabella), I-II, Palermo, 1717²; rist. an., I-II, Bologna, 1987.)

Bulle, H. 1928, *Untersuchungen an Griechischen Theatern* [*Abh Bayer. AkWiss*, XXXIII], München.

C

Carracchia, L. 1984-1995, "L'insediamento rupestre di contrada Santolio in territorio di Palazzolo Acreide", in *Studi Acrensi*, II, pp. 69-118, figg. 1-15, tavv. I-XIX.

Carracchia, L. 1997, "Palazzolo Acreide. L'insediamento di Contrada Santolio", in *I Siracusani*, II, 8, pp. 42-45. Chowanec, R. 2009-2010, "Palazzolo Acreide, ancient Acrae, Sicily, Italy in 2009 and 2010", in *Światowit*, A [*Mediterranean and Non-European Archaeology*] XLIX, n.s., VIII, pp. 169-171.

Chowanec, R. 2012, "Non-destructive surveys of ancient city Akrai, Palazzolo Acreide, Sicily", in *SOMA* 2012, II, pp. 965-970.

Chowanec, R. 2013, "Palazzolo Acreide, Sicily, Italy. Excavations in 2013", in *Światowit*, A [*Mediterranean and Non-European Archaeology*], LII, n.s., XI, pp. 159-164.

Chowanec, R. - Guzzardi L. 2011, "Palazzolo Acreide, Sicily, Italy. Excavations in 2011", in *Światowit*, A [*Mediterranean and Non-European Archaeology*], L, n.s., IX, pp. 169-172.

Chowanec, R. - Guzzardi L. 2012, "Palazzolo Acreide, Sicily, Italy. Excavations in 2012", in *Światowit*, A [*Mediterranean and Non-European Archaeology*], LI, n.s., X, pp. 111-115.

Chowanec, R. - Matera, M. 2012, "New terracotta figurine of Demeter/Ceres from the southeastern Sicily", in *Archaeology and Science*, VIII, pp. 7-18.

- Chowaniec, R. - Misiewicz K. 2008, "Non-invasive researches in Palazzolo Acreide (ancient Akrai), Sicily", in *Archeologia*, LIX, pp. 173-186, tavv. XXV-XXVII.
- Chowaniec et alii 2009 = Chowaniec, R. - Misiewicz, K. - Małkowski, W., "Acrae antica alla luce di indagini non invasive", in *JAT*, XIX, pp. 121-138.
- Chowaniec et alii 2013 = R. Chowaniec - T. Więcek - L. Guzzardi, "Akrai greca e Acrae romana. I rinvenimenti monetali degli scavi polacco-italiani 2011-2012", in *AIIN*, LIX, pp. 237-269.
- Cluverius, Ph. 1619, *Sicilia antiqua cum minoribus insulis adiacentibus, item Sardinia et Corsica*, I-II, Lugduni Batavorum. (1624^{II}; 1659^{III}; 1723^{IV})
- Coarelli, F. 1980, "La cultura figurativa in Sicilia nei secoli IV-III a. C.", in *SdS*, II, pp. 155-182.
- Copani, F. 2005, "Alle origini di Eoro", in *Acme*, LVIII, 2, pp. 245-263.
- Copani, F. 2008, "Acre e Casmene. L'espansione siracusana sui Monti Iblei", in G. Zanetto - M. Ornaghi (a.c.d.), *Argumenta antiquitatis. Seminari 2008 [Acme. Quaderni, CIX]*, Milano, 2009, pp. 11-21.
- Copani, F. 2009, "Ninfe e divinità italiche nella Sicilia antica", in F. Giacobello - P. Schirripa (a.c.d.), *Ninfe nel mito e nella città dalla Grecia a Roma*, Milano, 2009, pp. 177-189.
- Cordiano, G. 1997, *La Ginnasiarchia nelle «poleis» di Occidente nel Mediterraneo Antico*, Pisa.
- Curcio, G.M. 1960, "Necropoli greca in contrada «Pianette» (Noto)", in *NSc*, s. VIII, XIV, pp. 432-439, figg. 1-7.
- Curcio, G.M. 1961, "Oratorio ipogeico in contrada Pianette", in *ArchStorSir*, VII, pp. 139-140, tav. V.
- Curcio, G.M. 1966a, "Akrai (Palazzolo Acreide - Siracusa). Saggi di scavo in Contrada «Aguglia»", in *BdA*, s. V, LI, 1-2, p. 92.
- Curcio, G.M. 1966b, "Akrai (Palazzolo Acreide - Siracusa). Santuario d'età greca e chiesetta bizantina in Contrada «Mandre Alte»", in *BdA*, s. V, LI, 1-2, p. 93.
- Curcio, G.M. 1966c, "Akrai (Palazzolo Acreide - Siracusa). Tombe greche e tracce di edificio di epoca romana in Contrada «Furmica»", in *BdA*, s. V, LI, 1-2, pp. 92-93.
- Curcio, G.M. 1971, "Akrai: interessi nuovi per una città antica", in *SicA*, IV, 16, pp. 47-53, figg. 1-10.

D

- Danner, P. 1995, s.v. Akrai, in *LGRCPNA*, III, cc. 426-430.
- De Sensi Sestito, G. 1977, *Gerone II. Un monarca ellenistico in Sicilia*, Roma.
- Dibartolo, L. 1996-2004, "Gabriele Judica: lampadoforo del passato", in *Studi Acrensi*, III, pp. 119-150.
- Dilke, O.A.W. 1948, "The Greek Theatre Cavea", in *BSA*, XLIII, pp. 125-192.
- Distefano, S. 1995a, "Le origini del culto di Iside ad Akrai", in *Prospettive Siracusa*, XIV, 4, pp. 48-51.
- Distefano, S. 1995b, "Per una storia dell'industria olearia nel territorio acrense", in *QuadMed*, III, pp. 127-135.
- Distefano, S. 1996, "Per una storia del territorio di Akrai in epoca imperiale", in *Atti delle Giornate di studio sugli insediamenti rurali nella Sicilia antica organizzate dal CE.SI.T.A. e dal CE.U.T.A.*, in *Aitna*, II, pp. 75-78.
- Distefano, S. 2006, *Le terrecotte della collezione acrense del museo A. Salinas di Palermo: Contributo allo studio dei culti e delle istituzioni religiose di Akrai*, Catania.
- Distefano, S. 2009a, "Jerone II, re degli Acrensi. Contributo alla storia di Akrai tra le due guerre puniche", in *I cinquant'anni del Platone (1959-2009)*, Canicattini Bagni, pp. 214-261, figg. 1-12.
- Distefano, S. 2009b, *Palazzolo Medievale. La rocca di Castelmezzano e i suoi Signori*, Caltagirone.
- Di Vita, A. 1956, "La penetrazione siracusana nella Sicilia sud-orientale alla luce delle più recenti scoperte archeologiche", in *Kokalos*, II, 2, pp. 177-205. (rist. in A. Di Vita, *Da Siracusa a Mozia. Scritti di archeologia siceliota*, Padova, 1998, pp. 7-19.)
- Di Vita, A. 1987, "Tucidide VI, 5 e l'epicrazia siracusana. Acre, Casmene e Camarina", in «Camarina arcaica». *Atti del Colloquio (Ragusa, 24-26/10/1986)* in *Kokalos*, XXXIII, pp. 77-87. (rist. in A. Di Vita, *Da Siracusa a Mozia. Scritti di archeologia siceliota*, Padova, 1998, pp. 21-26)

F

- Fazellus, T. 1558, *De rebus Siculis decades duae*, Panormi.
- Ferruti, F. 2002, "L'attività di Ierone II a favore dei ginnasi", in M. Caccamo Caltabiano - L. Campagna - A.
- Pinzone (a.c.d.), «Nuove prospettive della ricerca sulla Sicilia del III sec. a.C.». *Archeologia, Numismatica, Storia*.
- Atti dell'Incontro di studio (Messina, 4-5/7/2002) [Pelorias, 11]*, Messina, 2004, pp. 191-212.
- Finley, M.I. 1968, *A History of Sicily. Ancient Sicily to the Arab Conquest*, London. (Bari, 1992³)
- Fischer-Hansen, T. 1995, "The Earliest Town-Planning of the Western Greek Colonies, with special regard to Sicily", in M.H. Hansen (ed.), «Introduction to an Inventory of Poleis». *Acts of the 3rd Symposium organized by Copenhagen Polis Centre (August 23-26, 1995) [HistFilMeddDanVidSelsk, 74]*, Copenhagen, 1996, pp. 317-373.
- Fischer-Hansen et alii 2004 = T. Fischer-Hansen - T.H. Nielsen - C. Ampolo, *Sikelia*, in M.H. Hansen & T.H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, pp. 172-248.
- Frasca, M. 1981, "La necropoli di Monte Finocchito", in *Contributi alla conoscenza dell'età del Ferro in Sicilia, Monte Finocchito e Polizzello, CronA, XX*, pp. 1-103.
- Frasca, M. 2015, *Archeologia degli Iblei: indigeni e Greci nell'altipiano ibleo tra la prima e la seconda età del Ferro [Mediterraneo e storia, 4]*, Scicli.
- Frederiksen, R. 2000, "Typology of Greek theatre building in Late Classical and Hellenistic times", in *PDIA, III*, pp. 135-176.
- Frederiksen, R. 2011, *Greek city walls of the archaic period (900-480 BC)*, Oxford.
- Führer, J. - Schultze, V. 1907, *Die altchristlichen Grabstätten Siziliens [JdI, Ergänzungsheft, VII]*, Berlin. (Catania, 2016)

G

- Ghinatti, F. 2000, "Le organizzazioni civiche siceliote", in *Kokalos, XLVI, 1*, pp. 31-73.
- Gneisz, D. 1990, *Das antike Rathaus: Das griechischen Bouleuterion und die frühromische Curia Wien*. [p. 302]
- Greco, E. 1996, "La città ed il territorio", in G. Pugliese Carratelli (a.c.d.), *I Greci in Occidente*, Milano, pp. 233-242.
- Gringeri Pantano, F. 2009, *L'isola del Viaggio. Palazzolo Acreide: il Museo dei Viaggiatori in Sicilia*, Catania.
- Guarducci, M. 1936, "Il culto di Anna e delle Paides nelle iscrizioni sicule di Buscemi e il culto latino di Anna Perenna", in *StMatStorRel, XII*, pp. 25-50.
- Guarducci, M. 1949-1951, "Note di epigrafia siceliota arcaica", in *ASAtene, n.s., XI-XIII*, pp. 103-116. [pp. 103-107, 111-114.]
- Guglielmino, S. 2005-2013, "Un rilievo votivo da Akrai con divinità: nuove interpretazioni", in *Studi Acrensi, IV*, pp. 6-15.
- Gullini, G. 1985, "L'Architettura", in *Sikanie*, pp. 415-491.
- Guzzardi, L. 1998, "Il territorio di Noto nel periodo greco", in F. Balsamo - V. La Rosa (a.c.d.), «Contributi alla geografia storica dell'agro netino». *Atti delle Giornate di studio (Noto, 29-31/5/1998)*, Rosolini, 2001, pp. 97-109.
- Guzzardi, L. 2012, "Nuove scoperte nel Siracusano", in C. Sfameni - P. Pensabene (a.c.d.), «La Villa restaurata e i nuovi studi sull'edilizia residenziale tardo-antica». *Atti del Convegno Internazionale (Piazza Armerina, 7-10/11/2012) [Insulae Diomedae, 23]*, Bari, 2014, pp. 12-21.

H

- Head, B.V. 1887, *Historia Nummorum. A manual of Greek numismatics*, Oxford. (1911²).
- Hill, G.F. 1903, *Coins of ancient Sicily*, Oxford.
- Hinz, V. 1998, *Der Kult von Demeter und Kore auf Sizilien und in der Magna Graecia [Palilia, IV]*, Wiesbaden.
- Houël, J. 1782-1787, *Voyage pittoresque des îles de Sicile, de Malte et de Lipari par J.H., peintre du Roy, I-IV*, Paris.

I

- Iannello, A. 1994, "I Bouleuteria in Sicilia. Fonti e Monumenti", in *QuadMess*, IX, pp. 63-98.
- Isler, H.P. 2003, "Bouleuteria in Sicilia" in G. Fiorentini - A. Calderone - M. Caccamo Calatabiano (a.c.d.), *Archeologia del Mediterraneo. Omaggio a Ernesto De Miro*, Roma, pp. 429-434.
- Italia, A. 1911, *Origine storico-etimologica del nome di Palazzolo*, Catania. [rist. an., 2010].

J

- Judica, G. 1819, *Le antichità di Acre scoperte, descritte ed illustrate dal Barone G.I.*, Messina. (rist. an., Caltanissetta, 1984)
- Judica, G. 1824, *Lettera del Barone Gabriele Judica al Sig. D. Agostino Gallo*, in *GiornScLettArtiSic*, II, V, 13, pp. 74-76.

K

- Kaibel, G. 1890, *IG, XIV, Inscriptiones Italiae et Siciliae*, Berlin.
- Karlsson, L. 1992, *Fortification towers and masonry techniques in the hegemony of Syracuse, 405-211 B.C.*, [Acta Instituti Romani Regni Sueciae, XLIX], Stockholm.
- Kerényi-Isler, C. 2001, *Dionysos nella Grecia arcaica: il contributo delle immagini* [Filologia e critica, 87], Pisa.
- Koldewey, R. & O. Puchstein 1899, *Die griechischen Tempel in Unteritalien und Sizilien*, I-II, Berlin.
- Kunz, H. 2006, *Sicilia. Religionsgeschichte des römischen Sizilien* [Religion der Römischer Provinz, 4], Tübingen.

L

- Leggio, D. 2013, *Riti e misteri ad Akrai. Interpretazione del complesso sacro (scavi 2005-2006)*, Siracusa.
- Leggio, D. 2016, *Riti e misteri sull'Acropoli di Akrai: un nuovo santuario dedicato al culto delle dee della terra*, in M. de Cesare, E.C. Portale, N. Sojc (eds.), *The Akragas Dialogue. New investigations on sanctuaries in Sicily*, Berlin, 2020, c.d.s.
- Leone, A. 1953, "Ricerche per l'identificazione dell'Akraion Lepas", in *Paideia*, VIII, pp. 177-185.
- Lo Faso Pietrasanta, D. 1832-1842, *Le antichità della Sicilia esposte ed illustrate per D.L.F.P., duca di Serradifalco*, I-V, Palermo.
- Lombardo, L. 1998, "Gabriele Judica e gli scavi di Acre", in *ArchStorSir*, s. III, XII, pp. 169-214.

M

- Manganaro, G. 1971, "Epigrafia e istituzioni di Creta", in *Antichità Cretesi*, II, pp. 39-58.
- Manganaro, G. 1981, "L'oracolo di Maie per una carestia in territorio siracusano", in *AnnPisa*, s. III, XI, 4, pp. 1069-1082.
- Manganaro, G. 1984-1995a, "Le due edizioni di due iscrizioni connesse ad Akrai: I. L'oracolo di Maie per una carestia in territorio siracusano", in *Studi Acrensi*, II, pp. 33-49, tavv. I-II.
- Manganaro, G. 1984-1995b, "Le due edizioni di due iscrizioni connesse ad Akrai: II. Il culto di Tetralea e Maie ad Akrai nel II secolo a. C.", in *Studi Acrensi*, II, pp. 51-68, figg. 1-3.
- Manganaro, G. 1996-2004, "Affitto di spazi pubblici nel contesto urbano di Akrai", in *Studi Acrensi*, III, pp. 1-16.
- Manganaro, G. 2004, "Affitto di spazi pubblici per le panegyris", in *ZPE*, CXLVII, pp. 115-122.
- Marchese, A.M. & G. Marchese 2000, *Bibliografia degli scritti di Paolo Orsi*, Pisa.

Marconi, C. 2012, *"Between performance and identity. The social context of stone theaters in late Classical and Hellenistic Sicily"*, in K. Bosher (ed.), *Theater outside Athens. Drama in Greek Sicily and South Italy*, Cambridge, 2012, pp. 175-207.

- Martin, R. 1972, "Problèmes d'Urbanisme dans les cités Grecques de Sicile", in *CISSA III*, pp. 348-365. [p. 348] Massa, G.A. 1708, *La Sicilia in prospettiva esposte in vedute*, I-II, Palermo.
- Mertens, D. 2006, *Città e monumenti dei Greci d'Occidente. Dalla colonizzazione alla crisi di fine V secolo a. C.*, Roma.
- Mertens Horn, M. 1991, "Una nuova «antefissa» a testa femminile da Akrai ed alcune considerazioni sulle Ninfe di Sicilia", in *BdA*, s. VI, LXVI, 3-4, pp. 9-28, figg. 1-14, tav. III.
- Miller, M. 1970, *The Sicilian colony dates* [*Studies in Chronography*, 1], New York.
- Mirisola, R. & L. Polacco 1996, *Contributi alla paleogeografia di Siracusa e del territorio siracusano* [*MemVenezia*, LXVI], Venezia.
- Monterosso, G. 2013, *scheda del bassorilievo*, in G. Di Pasquale – C. Parisi Presicce (a.c.d.), *Archimede. Arte e scienza dell'invenzione. Catalogo della mostra (Roma, 31/05/2013 - 12/01/2014)*, Roma, p. 183, n. I.1.14. Morakis, A. 2011, "Thucydides and the character of Greek colonisation in Sicily", in *CIQ*, n.s., LXI, 2, pp. 460-492.
- Muggia, A. 1997, *L'area di rispetto nelle colonie magno-greche e siceliote* [*Nuovo Prisma*, 10], Palermo.
- Musumeci, M. 2009, "Gabriele Judica, le sue ricerche e la collezione Judica", in A. Crispino - A. Musumeci (a.c.d.), «Musei nascosti». *Collezione e raccolte archeologiche a Siracusa dal XVII al XX secolo. Catalogo della mostra (Siracusa, 6/12/2008 - 15/2/2009)*, Napoli, pp. 35-41 et 76-89.
- O
- Orsi, P. 1920, "Palazzolo Acreide (Akrae). Rilievo apollineo", in *NSc*, s. V, XVII, pp. 332-333, fig. 20.
- Orsi, P. 2018, *I Taccuini I*, (a cura di Gioconda Lamagna e Giuseppina Monterosso) [*Monumenti Antichi*, s. Miscellanea, XX], Roma.
- P
- Paternò, I. 1781, *Viaggio per tutte le antichità della Sicilia, descritto da I.P., Principe di Biscari*, Napoli.
- Pedrucci, G. 2009, *Cibele, Frigia e la Sicilia*, Roma.
- Pelagatti, P. 1966, "Akrai (Palazzolo Acreide - Siracusa). Saggi di scavo nell'area urbana", in *BdA*, s. V, LI, 1-2, p. 92, fig. 23.
- Pelagatti, P. 1968, "L'attività della Sovrintendenza alle Antichità della Sicilia Orientale fra il 1965 e il 1968", in *CISSA II*, pp. 344-364, tavv. LIV-LXXIII.
- Pelagatti, P. 1976, "L'attività della Soprintendenza alle antichità della Sicilia orientale. Parte I", in *CISSA IV*, II, pp. 519-550, figg. 1-5, tavv. LXXIII-LXXXVIII.
- Pelagatti, P. & G.M. Curcio 1970, "Akrai (Siracusa). Ricerche nel territorio", in *NSc*, s. VIII, XXIV, pp. 436-523, figg. 1-114.
- Polacco, L. 1982, "La posizione del teatro Greco di Siracusa nel quadro dell'architettura teatrale greca in Sicilia", in *Aparchai*, II, pp. 431-443, figg. 1-4. [pp. 431, 433, 440, 442, fig. 3]
- Polacco, L. 1987, "Demetra-Cibele tra Sicilia e Anatolia", in *Sicilia e Anatolia*, pp. 173-180.
- Polacco, L. 1992, "I trionfi dell'Amore nei misteri di Venere acrensi", in *NumAntCl*, XXI, pp. 173-202.
- Polacco, L. 1998, *L'arte di Siracusa greca* [*NAC - Supplemento monografico*, 4], Lugano.
- Portale, E.C. 2005, "I Santoni di Acre", in P. Minà (a.c.d.), *Urbanistica e Architettura nella Sicilia greca*, Palermo, pp. 182-183.
- Portale, E.C. 2010, "«Iconografia funeraria» e pratiche devozionali nella Sicilia ellenistica: il «Totenmahl»", in *Sicilia Antiqua*, VII, pp. 39-78, figg. 1-21.
- Portale, E.C. 2012, "Il motivo del «defunto a banchetto» nella Sicilia ellenistica: immagini, pratiche e valori", in V.
- Caminnecci (a.c.d.), *Parce sepulto: il rito e la morte tra passato e presente*, Palermo, pp. 135-164.
- Prag, J.R.W. 2007, "Auxilia and Gymnasia: a Sicilian model of Roman imperialism", in *JRS*, XCVII, pp. 68-100.
- Puchstein, O. 1901, *Die griechische Bühne*, Berlin.

Pugliese Carratelli, G. 1951, *“Sul culto di Anna e delle Paidés in Acre”*, in *PP*, XVI, pp. 68-75. (rist. in G. Pugliese Carratelli, *Tra Cadmo e Orfeo*, Bologna, 1991, pp. 327-336)

S

- Santonocito, C. 1970, "Divagazioni sui teatri greci in Sicilia", in *SicA*, III, 9, pp. 51-57.
- Schubring, J. 1867, "Akrä-Palazzolo. Eine topographisch-archäologische Skizze", in *Jahrbücher für klassische Philologie* [Supplementband IV, 8], (1867), pp. 659-672.
- Scirpo, P.D. 1996-2004, "Bibliografia generale su Akrai (1537-2002)", in *Studi Acrensi*, III, pp. 213-295.
- Scirpo, P.D. 2004, "Un esempio sul rapporto delle sub colonie siceliote con la metropolis: Syrakousai-Akrai", in *Διαχρονία*, VI, pp. 23-32.
- Scirpo, P.D. 2005, "Sui culti delle sub-colonie arcaiche di Siracusa", in P.D. Scirpo (a.c.d.), *ΤΡΙΣΚΕΛΕΣ*, [Διαχρονία, Παράρτημα I], Αθήνα, pp. 49-58.
- Scirpo, P.D. 2007, "Το εκτός τοιχών ιερόν της Κυβέλης στις Ακρες (Σικελίας)", in . Μουρελάτου (επιμ.), «Πόλη και Υπαιθρος στη Μεσόγειο». Πρακτικά της Α' Επιστημονικής Συνάντησης Νέων Ερευνητών του περιοδικού ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ (Αθήνα, 29-31/5/2007), [Διαχρονία. Παράρτημα 2], Αθήνα, 2012, pp. 63-78.
- Scirpo, P.D. 2010a, "Η θρησκευτική πολιτική του Ιέρωνος του Β' στις Ακρες (Σικελίας)", in «Θρησκεία και Πολιτική». Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης Νέων Ερευνητών του περιοδικού ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ (Αθήνα, 22-24/4/2010), [Διαχρονία. Παράρτημα 4], Αθήνα, 2016, pp. 101-118.
- Scirpo, P.D. 2010b, "The Founder-Cult of Hieron II at Akrai: The Rock-Relief from Intagliatella's latomy", in S. Paipetis - M. Ceccarelli (eds.), «The Genius of Archimedes». 23 Centuries of Influence on the Fields of Mathematics, Science, and Engineering. Proceedings of the International Symposium (Syracuse, 8-10/6/2010), London, 2010, pp. 429-438.
- Scirpo, P.D. 2011, "Ο θρησκευτικός προσδιορισμός της Αγοράς των Ακρών (Σικελίας)", in Αγ. Γιαννικουρή (επιμ.), «Η Αγορά στη Μεσόγειο από τους Ομηρικούς έως τους Ρωμαϊκούς χρόνους». Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Κως, 14-17 Απριλίου 2011), Αθήνα, 2011, 61-70.
- Scirpo, P.D. 2005-2013, "Bibliografia generale su Akrai. Addenda e Corrigenda", in *Studi Acrensi*, IV, pp. 150-172.
- Scirpo, P.D. 2015a, "Eroi, Dei e demoni nella vita religiosa di Akrai (Sicilia) in età ellenistica", in *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, IV, 1, pp. 479-494.
- Scirpo, P.D. 2015b, *Akrai/Acrae. A selected bibliography (1558-2015)*, in R. Chowaniec (ed.), *Unveiling the Past of An Ancient Town. Akrai/Acrae in South-Eastern Sicily*, Warsaw, 2015, pp. 327-362.
- Scirpo, P.D. 2016a, *Un esempio di urbanistica "corinzia" (?) in Sicilia: Akrai*, in L. Zazzara, H. Andousaki, K. Tziampazis, P.D. Scirpo (a.c.d.), *ISTHMUS - Territories and urban cultures of the Mediterranean*, Pescara, 2019, c.d.s.
- Scirpo, P.D. 2016b, *Brevi note sul ginnasio di Akrai*, in L. Guzzardi - C. Scandurra (a.c.d.), *Siciliano e Cretese. Atti della Giornata in memoria di Vincenzo La Rosa (Siracusa, 20 Maggio 2016)* [Archivio Storico Siracusano - Quaderni, 5] Siracusa, 2019, pp. 91-96.
- Scirpo, P.D. 2017, *Quelques considérations sur le culte héroïque à Akrai (Sicile)*, in M.P. Castiglioni, R. Carboni, M. Giuman, H. Bernier-Farella (a.c.d.), «Héros fondateurs et identités communautaires dans l'Antiquité, entre mythe, rite et politique». Actes du Colloque international (Grenoble, MSH, 3-5 mai 2017) [Quaderni di Otium, 3], Perugia, 2018, pp. 307-325.
- Scirpo, P.D. - S.A. Cugno 2017, *I cd. «Santoni» di Akrai. Alcune note sul santuario rupestre di Cibele*, in S.A. Cugno, *Patrimonio culturale, paesaggi e personaggi della Sicilia sud-orientale. Scritti di archeologia e museologia iblea*, Oxford, BAR International, 2017, pp. 47-59.
- Scirpo, P.D. cds, "Le Antichità di Akrai. Indagine sulla dispersione della Collezione Judica".
- Sfameni Gasparro, G. 1973, *I culti orientali in Sicilia* [EPRO, 31], Leiden. [pp. 45-46, 126-149, 162, 192-193, 267-276, 295 n°358; tavv. LXVI-CIV, figg. 107-146]
- Sfameni Gasparro, G. 1996a, "Per la storia del culto di Cibele in Occidente: il santuario rupestre di Akrai", in E.N. Lane (ed.), *Cybele, Attis and a related Cults*, Leiden-New York-Köln, pp. 51-86.
- Sfameni-Gasparro, G. 1996b, "I culti orientali in Sicilia: stato degli studi e prospettive di ricerca", in M.B. Bagnasco, E. De Miro, A. Pinzone (a.c.d.), «Magna Grecia e Sicilia. Stato degli studi e prospettive di ricerca». Atti dell'incontro di studi (Messina, 2-4/12/1996), Messina, 1999, pp. 355-380. [pp. 375-377]

Sfameni Gasparro, G. 1999, "I culti egiziani in Sicilia in età ellenistico-romana", in C. Basile - A. Di Natale (a.c.d.), «La Sicilia antica nei rapporti con l'Egitto». Atti del Convegno Internazionale (Siracusa, 17-18/9/1999), [Quaderni del Museo del Papiro, X], Siracusa, 2001, pp. 125-167, tavv. I-V. [pp. 132 nota 23, 155]

Sfameni Gasparro, G. 2000, "I culti orientali nella Sicilia ellenistico-romana", in *Ethne e religioni*, pp. 251-328. Sfameni Gasparro, G. 2002, "Per la definizione della facies religiosa del regno ieroniano: i rapporti con l'Oriente", in M. Caccamo Caltabiano - L. Campagna - A. Pinzone (a.c.d.), «Nuove prospettive della ricerca sulla Sicilia del III sec. a.C.». *Archeologia, Numismatica, Storia. Atti dell'Incontro di studio (Messina, 4-5/7/2002)* [Pelorias, 11], Messina, 2004, pp. 125-131.

Soraci, C. 2007, "Riflessioni storico-comparative sul termine «stipendiarius»", in M.R. Cataudella - A. Greco - G. Mariotta (a.c.d.), «Strumenti e tecniche della riscossione dei tributi nel mondo antico». Atti del Convegno Nazionale (Firenze, 6-7 dicembre 2007) [Acta Sileni, 3], Padova, 2010, pp. 43-80.

Σταμπολίδης, Ν. - Τασούλας, Γ. (επιμ.) 2004, Αθλητισμός και Ολυμπισμός στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου, Αθήνα.

T

Trigilia, L. 1999, "Linee di sviluppo urbano tra l'antica Akrai e il borgo medioevale", in L. Trigilia & L.

Lombardo, *Terra Palatioli*, Avola, pp. 11-25.

Tusa, S. 1983, *La Sicilia nella preistoria*, Palermo. (1992₂)

V

Vallet, G. 1984, "L'apporto dell'Urbanistica. Le fait urbain en Grèce et en Sicile à l'époque archaïque" in *CISSA VI*, I, pp. 133-164.

Veronesi, F. 2006, *Lo spazio e la dimensione del sacro. Santuari greci e territorio nella Sicilia arcaica*,

Padova. Vikela, E. 2015, *Apollon, Artemis, Leto: Eine Untersuchung zur Typologie, Ikonographie und Hermeneutik der drei Gottheiten auf griechischen Weihreliefs* [Athenaia, 7], München.

Vonderstein, M. 2006, *Der Zeuskult bei den Westgriechen* [Palilia, XVII], Wiesbaden.

von Sydow, W. 1984, "Die hellenistischen Gebälke in Sizilien", in *RM*, XCI, pp. 239-358. [pp. 256, 260, 308, 311, fig. 52, tavv. LXXXII,1; XCII,1]

Voza, G. 1971, "Akrai", in G. Voza - P. Pelagatti (a.c.d.), *Un quinquennio di attività archeologica nella provincia di Siracusa*, Siracusa, pp. 72-74, tav. XXI.

Voza, G. 1973, "Akrai", in P. Pelagatti - G. Voza (a.c.d.), *Archeologia nella Sicilia sud-orientale*,

Napoli, pp.

127-128.

Voza, G. 1976, s.v. *Akrai*, in *PECS*, pp. 26-27.

Voza, G. 1980a, s.v. *Akrai*, in *SdS*, I, pp. 497-507.

Voza, G. 1980b, "Cultura artistica fino al V secolo a. C.", in *SdS*, II, pp. 103-128.

Voza, G. 1980c, "Nuove ricerche a Siracusa, Akrai, Monte Casale ed Eloro", in «Architettura ed Urbanistica nella Sicilia Greca Arcaica». Atti della III Riunione scientifica della Scuola di perfezionamento in Archeologia Classica dell'Università di Catania (Siracusa, 11-14/12/1980), in *CronA*, XIX, (1980), pp. 69-71.

Voza, G. 1984, "Attività nel territorio della Soprintendenza alle antichità di Siracusa nel quadriennio 80-84", in *CISSA VI*, II₂, pp. 657-677, tavv. CXII-CXXXVII.

Voza, G. 1993, "Attività archeologica della Soprintendenza di Siracusa e Ragusa", in *CISSA VIII*, II₂, pp. 1281-1294, tavv. CLXXVII-CXCV. [pp. 1291, 1294]

Voza, G. 1999, *Nel segno dell'antico*, Siracusa. [pp. 129-139, figg. 99-107]

Voza, G. & G. Di Stefano 1999, "I luoghi dell'archeologia nel viaggio di Houël negli Iblei: Akrai e dintorni", in F. Gringeri Pantano (a.c.d.), *Jean Houël e la Sicilia. Gli Iblei nel Voyage pittoresque (1776-1779)*, Palermo, pp. 67-69.

Voza, G. & M.T. Lanza 1971-1994, s.v. *Acre*, in *EAA*, Suppl.2, I, pp. 38-39.

W

Wallensten, J. 2003, *ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΑΝΕΘΗΚΕΝ ΑΡΞΑΣ. A study of dedications to Aphrodite from Greek magistrates*, Lund.

Wąsowicz, A. 1992, "École d'urbanisme de la Sicile et de la Grande Grèce à l'époque archaïque", in *JAT*, II, pp. 9-22.

Więcek *et alii* 2011-2012 = Więcek, T. – Chowaniec, R. – Guzzardi, L., *Greek Akrai and Roman Acrae. New numismatic evidence. Polish-Italian archaeological excavations 2011-2012*, in *Archeologia*, LXII-LXIII, pp. 19-30. Wilson, R.J.A. 2009, "Agorai and fora in Hellenistic and Roman Sicily: an overview of the current status quaestionis", in *AGGS*, pp. 245-270. (pp. 245, 247, 250, 251, 255, 260, fig. 281).

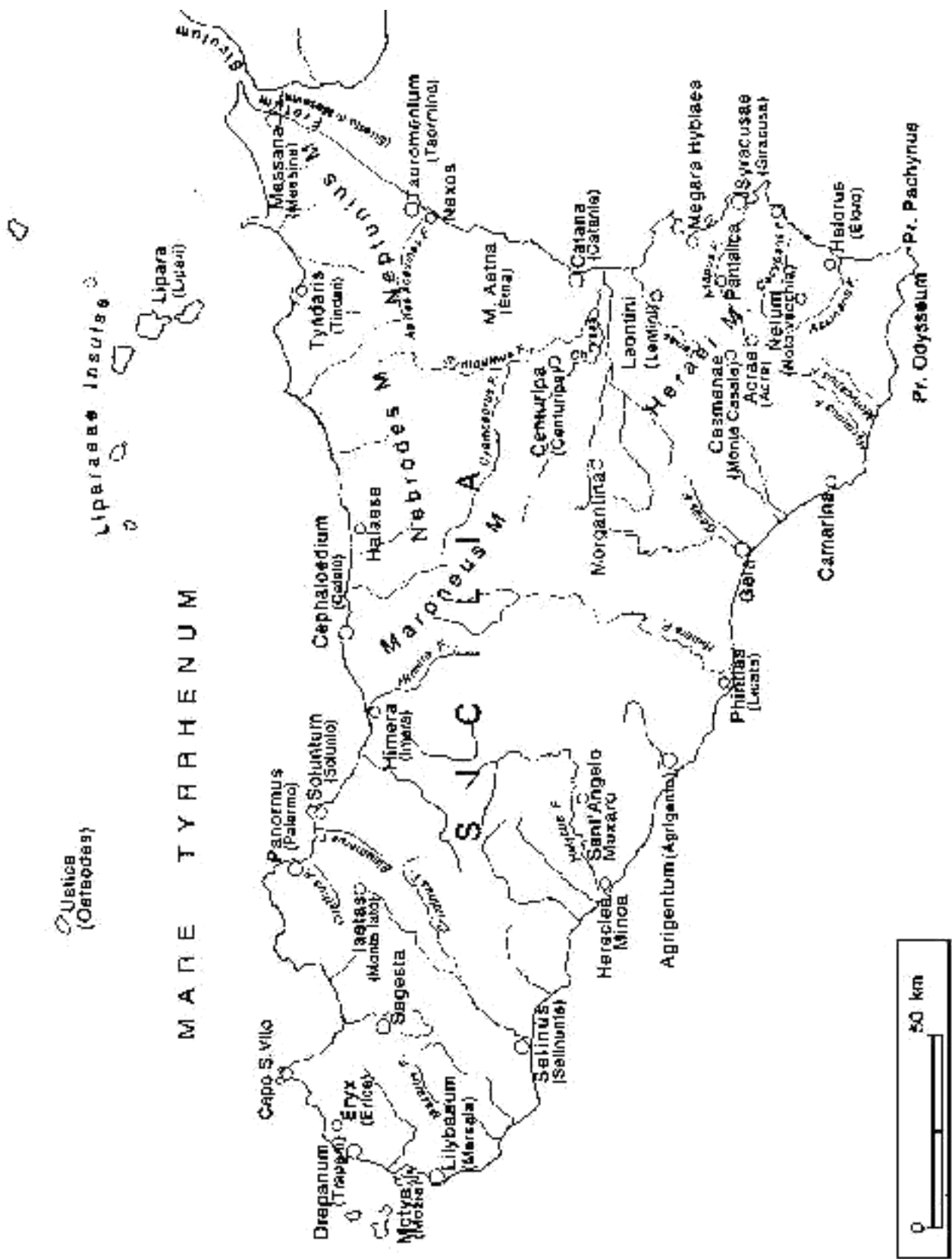
Wilson, R.J.A. 2013, "Hellenistic Sicily, c. 270-100 BC", in J.R.W. Prag - J. Crawley Quinn (eds.), *The Hellenistic West. Rethinking the ancient Mediterranean*, Cambridge, pp. 79-119.

X

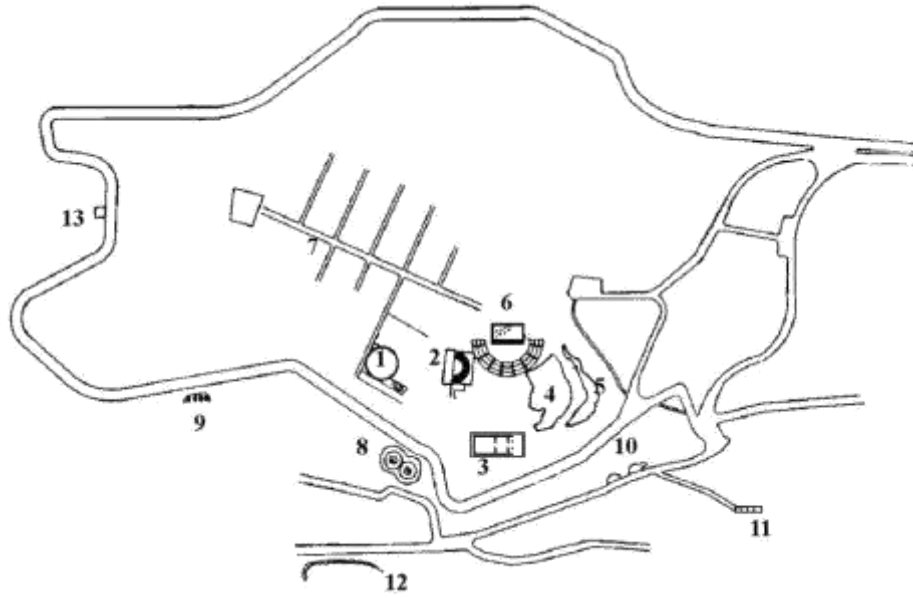
Xagorari-Gleißner, M. 2008, *Meter Theon. Die Göttermutter bei den Griechen [Peleus, 40]*, Mainz. [pp. 35, 96, 101]

Κατάλογος εικόνων

1. Ο αρχαιολογικός χώρος των Ακρών (Scirpo 2004, εικ. 2)
2. Το πορτραίτο του Gabriele Judica (1821)
3. Νοτιο-ανατολική άποψη των Ακρών (φωτ. Scirpo)
4. Πολεοδομικό σχέδιο (Voza & Lanza 1994, εικ. 1)
5. Ενεπίγραφη στήλη περί ενοικιάσεως των 'θεμελίων' [IG, XIV, αρ. 217] (Judica 1819, πιν. 5)
6. Κάτοψη του Αφροδισίου (Bernabò Brea 1986, πιν. 1)
7. Χάλκινο νόμισμα των Ακρών (Judica 1819, πιν. 1)
8. Αναθηματικό ανάγλυφο με τον θεϊκό ζεύγος (Guglielmino 2005-2013, εικ. 1)
9. Το *Μητρώον*. Γενική νότια άποψη (σχέδιο: Massimo Scirpo)
10. Κάτοψη του εκτός τειχών λατομείου '*Templi Ferali*' (Bernabò Brea 1956, εικ. 21)
11. Κάτοψη των αστικών λατομείων «*Intagliata*» και «*Intagliatella*» (Bernabò Brea 1956, πιν. Β)
12. Αναθηματικό ανάγλυφο με σκηνή οικιστικής λατρείας (σχέδιο: Massimo Scirpo)
13. Κάτοψη του αγροτικού ιερού (Θεσμοφορίου) στη θέση Aguglia (Pelagatti & Curcio 1970, εικ. 22)

Η Σικελία στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ.

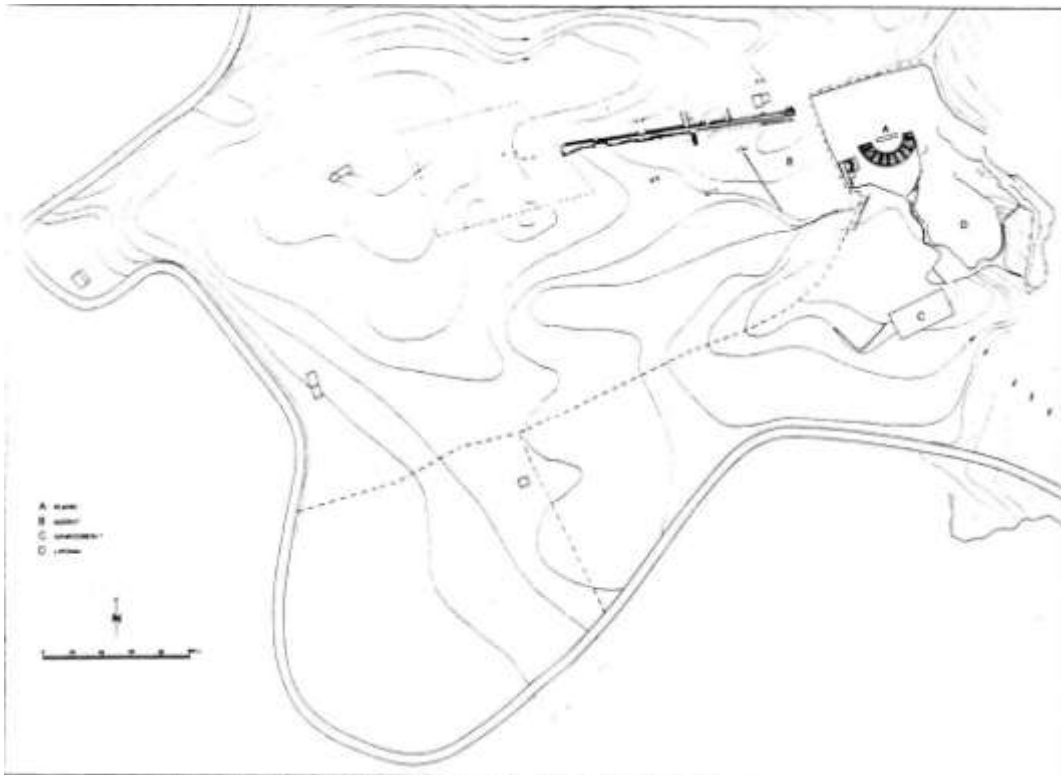
Етк. 1

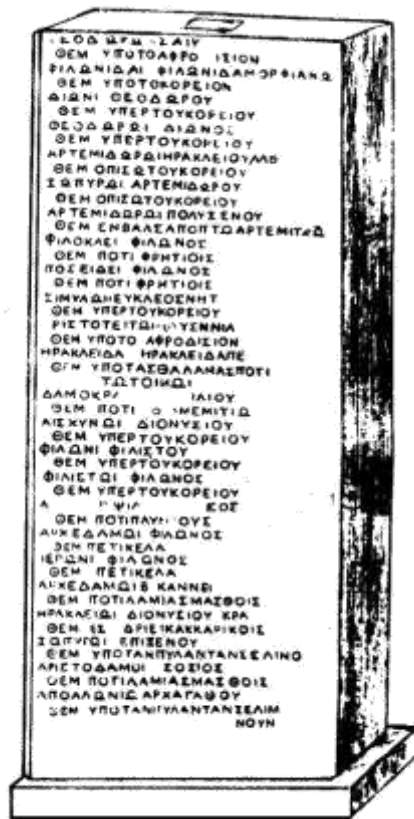
Етк. 2

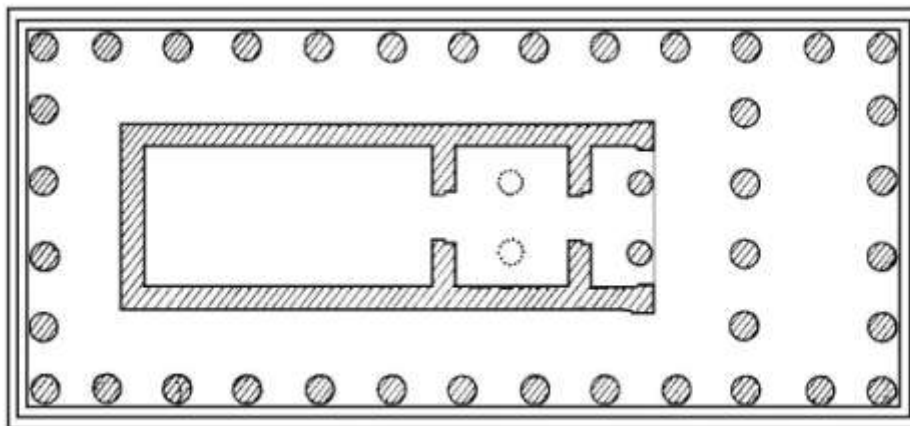
Εικ. 3

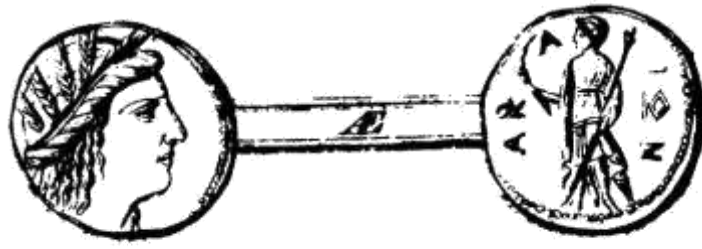
Εικ. 4

Εκ. 5

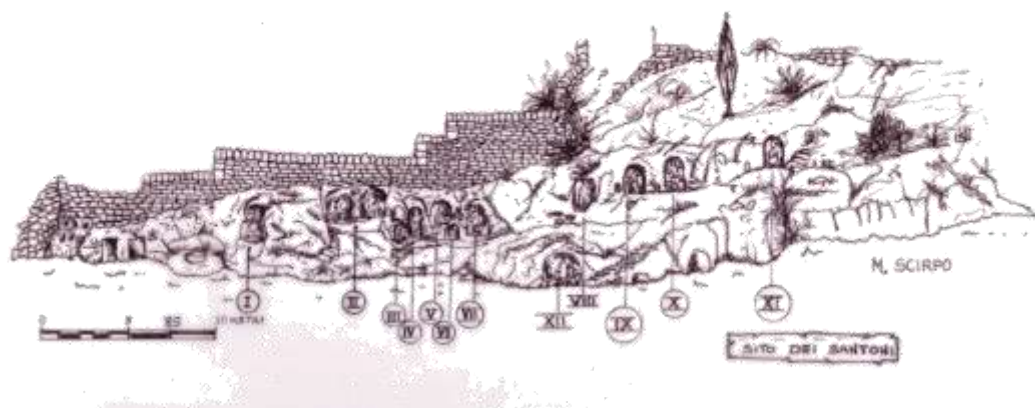
Εκ. 6

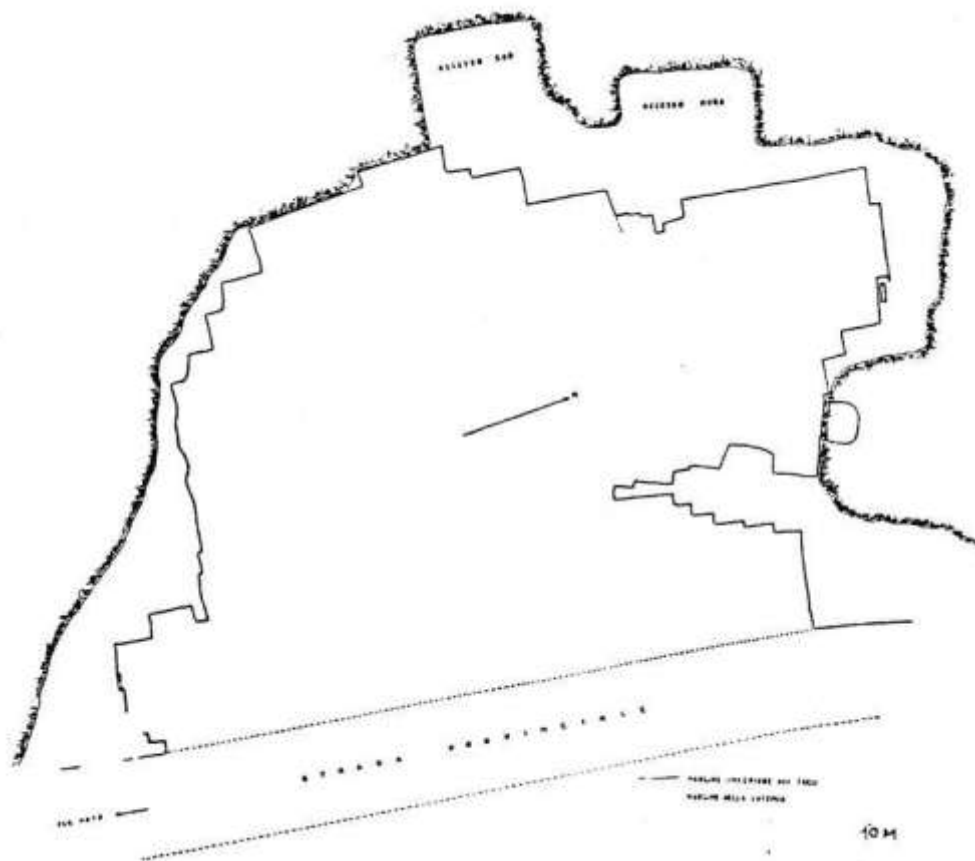
Етк. 7

Етк. 8

Ек. 9

Ек. 10

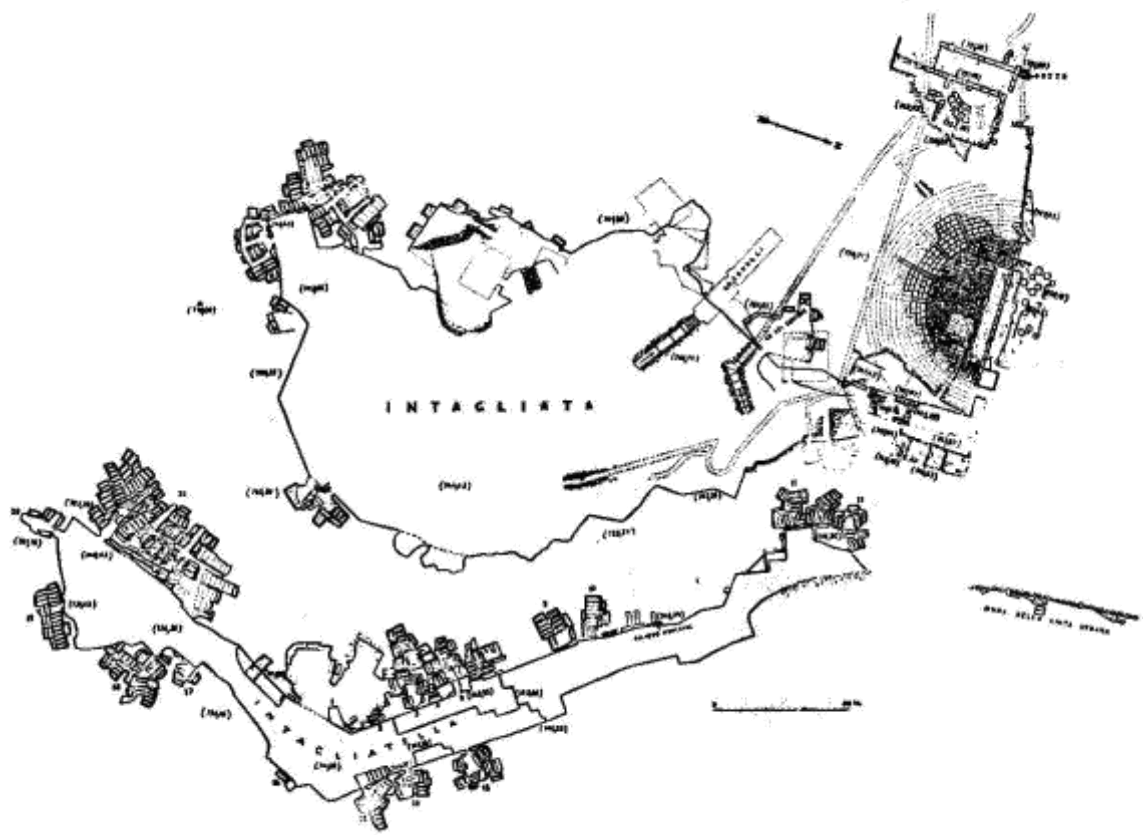

Fig. 11

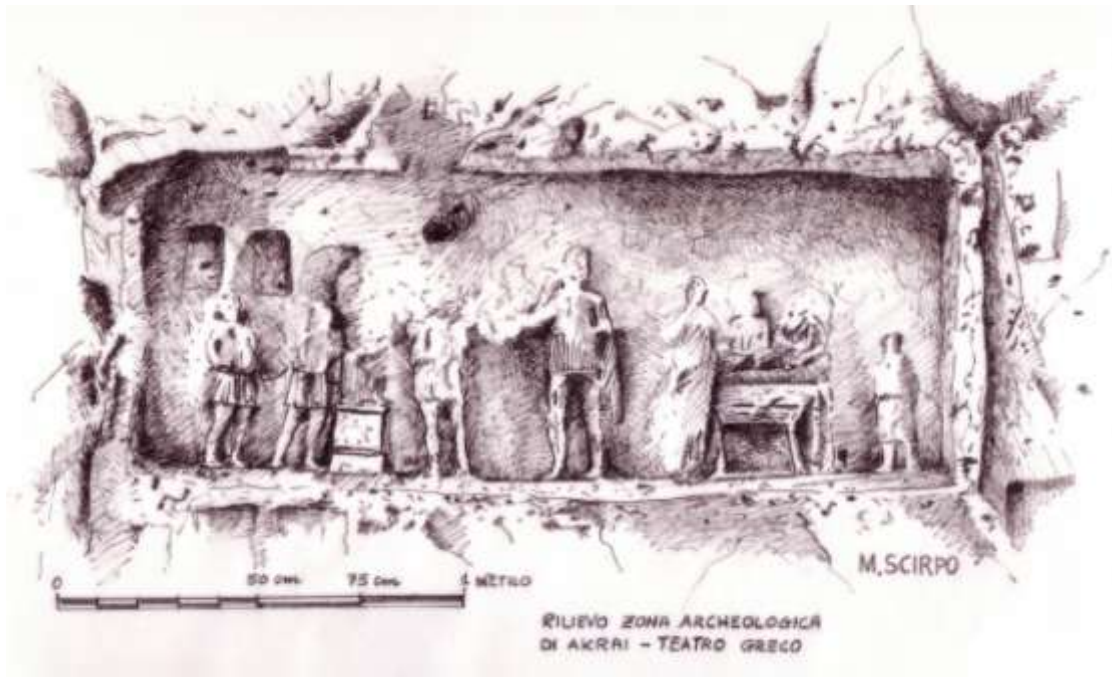

Fig. 12

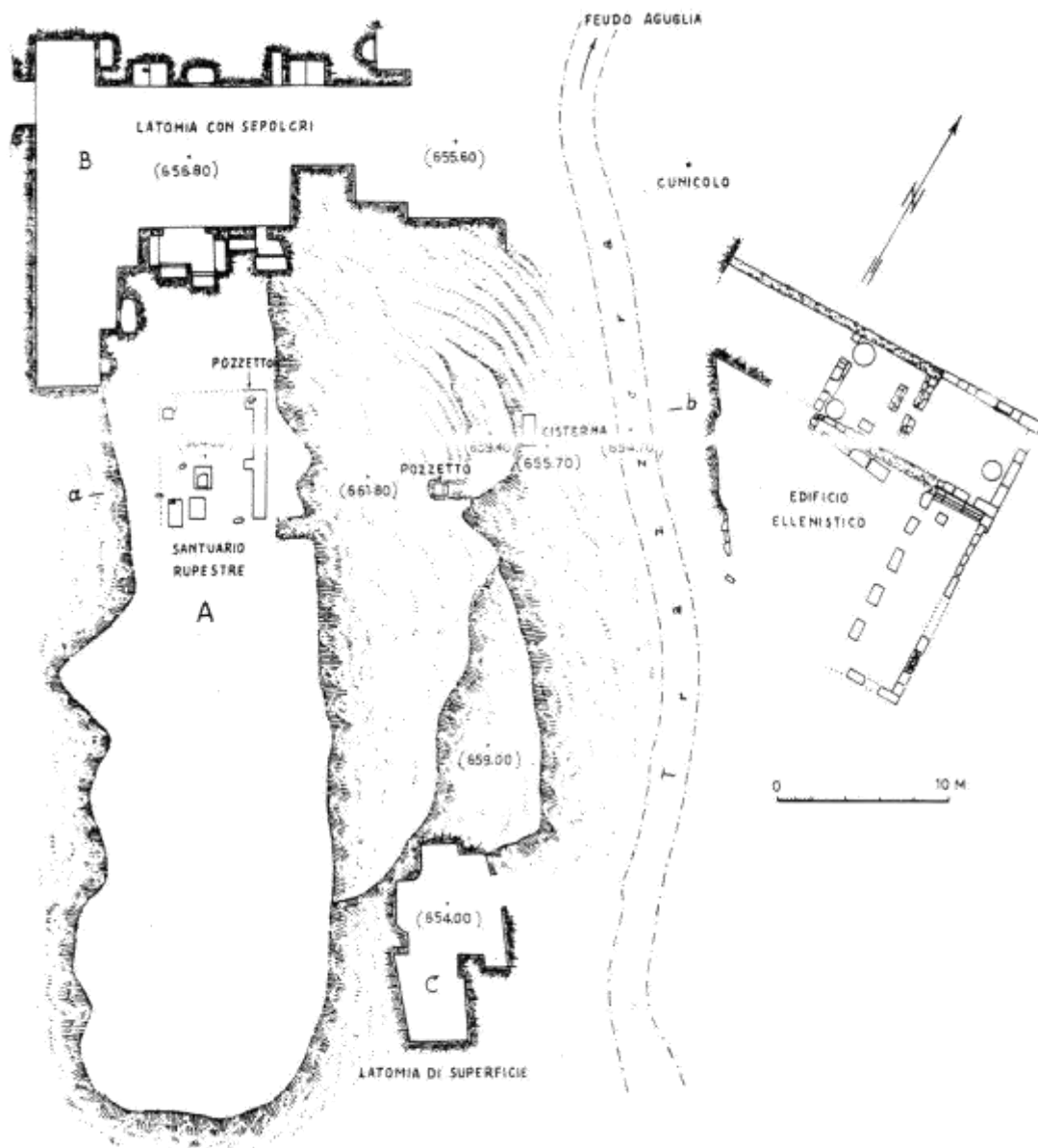

Fig. 2. - Planimetria dei ruderi individuati in contrada Aguglia.

(Dis. G. C.)

Summary
Akraï.
The diachronic evolution of a small town in Sicily

The archaeological site of Akraï lies west of the modern center of Palazzolo Acreide, on the edge of a large hill (*Acremonte*) on the plateau of the Hyblaean Mountains and the source of the river Anapos.

The material that came from the northern part of the hill certifies a regular human presence in the area from the early Paleolithic era¹. There are no traces of the Neolithic era, while the Tiné Cave, in the area of the municipal garden, was probably used as a burial site. At the foot of the hill of Pinita, southeast of Acremonte, there was a Sicilian necropolis with 54 chamber tombs. There is nothing left of this settlement, although the studiers place it on the opposite hill.

There, however, according to Thucydides, in 664/663 BC², Syracusans found a colony in Sicily's inland, for military reasons and for better control of the Hyblaean region.

The literary sources give very little information about the history of this colony after its creation³:

□ Dion, after he disembarked at Herakleia Minoa, he stopped in Akraï in 357 BC, before heading triumphantly towards Syracuse⁴.

□ Akraï was already included in the catalogue of cities under Hieron II's authority, after the first Roman-Carthaginian War (264-241 BC)⁵.

□ The Syracusan general, Hippocrates, defeated by the Roman legions of the consul, Marcus Claudius Marcellus (214 BC), fled to Akraï⁶.

□ Following the fall of Syracuse, Akraï came under Roman rule as a *civitas stipendiaria*⁷. Christianity spread quickly on the plateau of the Hyblaean and this fact is witnessed today by the catacombs that the newly-baptized dug in the two urban quarries (the so-called *Intagliata* and *Intagliatella*)⁸.

The life of Akraï continued quietly during the Late Antiquity until the arrival of the Arabs, who destroyed the city after a brief siege (827) before the Syracuse's fall (878)⁹.

The population then scattered in the fertile but remote areas of the plateau, in which it found a safe haven, both during the Arab raids and during the subsequent Arab-Byzantine disputes for the regaining of Sicily in favor of the Roman Emperor of Constantinople.

George Maniakes, general of byzantine emperor Michael IV, managed to free up eastern Sicily for a short amount of time (1038-1043) with the conquest of Syracuse.

From his Norman general, Guillaume de Hauteville, then earl of Apulia, would come the next dynasty that would rule Sicily until 1194.

At the beginning of William II's reign, in 1168¹⁰, the modern settlement of Palazzolo revived a little further east, around the Arabic tower (*Balansùl*)¹¹ and evolved under a variety of dynasties (Norman, Angevin, Aragonian, Savoyard, Austrian, Bourbonian) that have succeeded each other over the centuries¹².

The origin of the toponym *Palazzolo* (from the Latin word *Palatiolum*) has long been the subject of discussion among local historiographers: the two main hypotheses come from

¹ Bernabò Brea 1956, 7-16. Idem 1972⁵, 163-164.

² Thuc., 6, 5, 2.

³ Scirpo 2004

⁴ Plut., *Dion*, 27.

⁵ Diod., 23, 4.

⁶ Liv., XXIV, 36.

Bonanno Colonna and Italia¹³. The first one thought that this toponym was due to a hypothetical palace of Hieron II in Akrai. He even mentions that he actually saw the name of the king inscribed in a sign (which is considered fake today, though). Italia, on the other hand, believed that it came from a Roman "Palatium" "a station where the political and military officials stopped during their voyage".

The village took its current form after the devastating earthquake of 1693, that destroyed the whole of eastern Sicily.

By a municipal order (1862), was added a kind of patronym, Acreide (= of Akrai) to the medieval toponym. Although struck (1943) by Allied bombing during the American landing in Sicily, the country has kept its baroque image intact, obtaining (2002), the title of World Heritage Site by UNESCO, along with the other late Baroque cities of the Val di Noto.

Recent researches have rather raised new questions about the social, cultural and political development of Akrai, than responding to the old questions. In recent years e.g., an archaeological mission of the University of Warsaw has begun the exploration of the ancient city, in order to reconstruct its life during the years of Roman domination¹⁴.

It has been more than half a century since the publication of Luigi Bernabò Brea's monograph (1956), who gave an honest image of the sub-colony, and despite Salvatore Distefano's attempt to connect some of the pieces of this evolution, especially its religious dimension, the historical reconstitution of the past has not been completed thus far¹⁵.

It is therefore my duty and honor to continue this effort, using all the old and new data, that emerged from previous studies.

My purpose is to complete and update the composition of Bernabò Brea, adding some data that I think have been overlooked and which are specific to the religious and political dimension.

I'm planning to develop my study into five parts:

1. *The history of the research (from the first reports of the Travelers until today).*
2. *The political dimension (from a fortress to a city. An overview of its topography over time).*
3. *The religious dimension (Cults, Sanctuaries, Calendars).*
4. *The development of Akrai within the history of Sicily.*
5. *A Selective Bibliography (1956-2019).*

In this way, I believe that a new base is being created, on which future research will be more readily supported and an updated image of this small city will be given, which for more than four centuries has faithfully served the interests of Syracuse, and ultimately enjoys part of their prosperity.

⁷ Plin., *NH*, III, 8.

⁸ Führer & Schultze 1907, 133-172. Bernabò Brea 1956, 59-88.

⁹ Amari 1854, I, 269. Finley 1968, 32, 198.

¹⁰ Then is the date of the Alexander III's papal bull (about 1110-1181) where Palazzolo is mentioned.

¹¹ With this toponym, an Arabic alteration of the Latin *Palatiolum*, it is mentioned in the *Tabula Rogeriana*, geographic work (1154) of the Berber Traveler, Edrisi (1099-1165).

¹² Trigilia 1999, Distefano 2009b.

¹³ Bonanno Colonna 1624, I,1. Italia 1911.

¹⁴ Chowanec 2015, Eadem 2018.

¹⁵ Distefano 2006.

